

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського



Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ



Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*



Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК



Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ II

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ





ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В ПЕРЕЯСЛАВІ

Образи сі оперті головно на дневнику посольства комісарів, списаного Мясковським*. Але сюди введено також і деякі моменти з другого посольства Смяровського*. Розмови Хмельницького з комісарами переважно віддають доволі близько заховані до нас тексти. Все інше — авторська інвенція.

Особи:

Богдан Хмельницький, гетьман козацький, в тім часі коло 55 літ*.

Олена Хмельницька, бувша Чаплінська (або Чапліцька), жінка гетьмана, коло 30 літ*.

Захар Хмельницький, свояк гетьмана*.

Іван Чорнята, військовий обозний, старий чоловік*.

Семен Чорнята, його син, молодик*.

Іван Виговський, писар військовий*.

Іван Ковалевський, осавул військовий*.

Петро Дорошенко, арматний писар*.

Федір Вешняк*

Ясько Воронченко*

Максим Гладкий*

Филон Джалалий*

} полковники

Отець Дам'ян, ігумен київський — в дипломатичних порученнях у гетьмана.

Єрмолович, український шляхтич, що пристав до козаків*.

Яким Нестеренко, молодий козак.

Марія, поважна жінка під 40 літ, убрана темно.

Докія, молода жінка, гарно вбрана, коло 25 літ.

Людвіся, полька

Олеся, українка

} дівчата в службі Хмельницької

Микита бандурист, молодий козак.

Понурий чоловік, коло 40 літ.

Комісари:

Адам Кисіль, воєвода брацлавський, під 60 літ*.

Максим Бжозовський, каштелян київський (православний українець)*.

Микола Кисіль, підкоморій новгородський, молодший брат Адама*.

Войцех Мясковський, підкоморій львівський (поляк)*.

Кн. Четвертинський (українець), секретар королівський*.

Якуб Смяровський (поляк)*, теж.

Кротовський, ловчий київський, присланий з комісарами.

Кульчинський, теж.

Ксьондз Лентовський, теж.

ОБРАЗ ПЕРШИЙ

10 лютого 1649 р.

Відміна перша.

Шевська улица в Переяславі перед гетьманською господою. Вїзд до господи з лівого боку. Просто, в глибині, двори, де стоять послы московський і семигородський*. Пролітає сніг, потім перестає. Здалека чути передзвін при кінці Богослуження і відїзді владики. Через сцену вправо перебігає кілька підлітків, спиняючись і оглядаючись.

1-й підліток. Зараз вони вийдуть. Біжім!

2-й підліток. Чекаймо Стецька.

1-й підліток. Стецько роззява. Його чекати, самим нічого не видати.

З гетьманського подвір'я виходять по одному, по два сурмачі і бубністи в кармазинах і, уставляючися в ряди, йдуть направо. З господ московського і семигородського посла починають виходити люде, а нарешті й сами послы стають, щоб приглянутися церемонії.

Люде виходять з різних сторін і займають авансцену зліва.

1-й чоловік. Диви, яка парсуна, вся в золоті.

2-й чоловік. Посол московський. А он той — венгерський.

Людина духовного вигляду. По-нашому говориться: угорський. Посол од Юрія, господаря семигородського. *(Поучує його далі, звернувшись в глибину сцени)*.

Чорнята Семен *(виходячи з гетьманської господи до молодого козака, що підходить з другого боку)*. Якиме! Ти! Приятелю сердечний!

Яким *(ухиляючись)*. Я не Яким.

Чорнята Сем. Ти не Яким?

Яким. Ні.

Чорнята Сем. Ти не Яким Нестеренко з Веркіївки, покійного сотника середній син, що був зі мною у Каневі...

Яким (*тихіше*). Не кричи, Семене! Я приїхав потай і не признаюсь. Чорнята Сем. І не признавайся, а мене не здуриш. У мене ти будеш тут, як у бога за дверми.

Яким. Спасибі, брате! Я розкажу тобі...

Під час сеї розмови бубністи в порядку виступають з правого боку. За ними сурмачі, підійшовши до гетьманської господи, трублять марш, займаючи з лівої сторони глибину сцени, поруч бубністів. За ними — процесія: Кротовський з золотою булавою, садженою бірюзою, на подушці, з асистенцією, що несе сурми. За ними — Кульчинський з червоною короговою з білим орлом і написом, коло нього — асистенти з бубнами. Потім — комісари з секретарями і дворянами, по три в ряд — в останнім ряді воевода Кисіль з братом і Смяровським.

Зліва, з гетьманської господи, при перших тактах маршу виходять старшина, спочатку молодша, далі і старша, нарешті сам гетьман. Він виступає наперед, оточений старшиною. Напротив нього виступає Кисіль, оточений комісарами. Коли він зближається до гетьмана, на даний осаулом знак бубністи бубнять.

Кисіль (*помпатично*). Наш милостивий пан, найясніший король Ян Казимир*, обраний король польський, великий князь литовський, руський...

Полк. Джалалий (*впадаючи йому в мову*). Король... король як король, а от ви королята, князі — брoїте много і наброїлисьте... І ти, Киселю, кість од кости нашої, відщепився і пристаєш з ляхами!

Кисіль збентежений, в замішанню оглядається то в один бік, то в другий, нарешті з благанням в очах звертається до гетьмана.

Хмельницький (*з легким усміхом*). Лиши, полковнику, не час тепер!

Джалалий (*з обуренням*). Пане гетьмане!..

Голоси з старшини. Лишіть уже, Филоне!

Джалалий. Що тут мають величатись...

Голоси з старшини. Лишіть! Дайте спокій.

Джалалий розгніваний, махнувши булавою, відсувається на бік. Гетьман дає знак Киселеві говорити.

Кисіль (*докінчує, уже без тої помпи*). Наймилостивіший король тебе, ясновельможний гетьмане, і все військо Запорозьке ласкаво здоровить і лист тобі з нами посилає.

На даний осаулом знак гремлять гармати. Дехто з старшини кричить: "Милостивому королеві многая літа!" Але сеї оклик глохне, не підтриманий. Кисіль передає гетьманові лист; той, знявши шапку, приймає й передає писареві.

Виговський (*поцілувавши лист, відкриває і читає*). Вельможному гетьманові війська нашого Запорозького. Вірно нам милий! Служби

твої, котрі нам залицяєш в листах твоїх і через послів твоїх і війська нашого Запорозького, милостиво прийнявши, ласку нашу королівську тобі і війську за вірну службу обіцяємо і на знак ласки нашої в потвердження влади твоєї гетьманської знаки військові посилаємо тобі з вельможними і уродженими комісарами нашими і всеї Річи Посполитої. Котрі вдячно прийнявши все щодо справ і вільностей військових, які непорушно по попередниках наших тримати і розмножати хочемо, з вельможними і уродженими комісарами нашими постановивши, до затвердження нашого королівського і Річи Посполитої предложити маєш. Дан в перший рік нашого королівства польського, шведського в другий. Іоан Казимир король.

Хмельницький нахилає булаву. Полковники кланяються, деякі кричать знов, але не так сміло: “Милостивому королеві многая літа”, інші півіронічно здвигають плечима і посміхаються. На даний осаулом знак знову гремлять гармати.

Кисіль приготавляється передавати гетьманові булаву, приймає її з рук Кротовського і ставляється в позу, готовий держати пишну промову, але помітивши рух Джалалия, що знов поривається наперед, піднявши свою булаву, і хоче щось говорити — мішається і тратить поставу.

Старшина (*гамує Джалалия*). Дайте спокій! Зіставте вже на потім! Джалалий з невдоволенням уступається.

Кисіль (*стративши фантазію, без великої пози*). Отсе булава, котру найясніший король посилає тобі, яснорельможний гетьмане, на знак влади твоєї гетьманської над славним військом Запорозьким.

Кисіль Микола (*приймаючи корогву від Кульчинського і передаючи гетьманові*). Сю корогву посилає найясніший король тобі, яснорельможний гетьмане, і війську Запорозькому, на побіду над ворогами Річи Посполитої.

Гетьман передає корогву обозному Чорняті, котрий розпростирає її над гетьманом. Асистенти передають сурми і бубни.

На знак осаула втретє гремлять гармати. Серед старшини і присутнього народу гучний крик: “Яснорельможному гетьманові слава! Батькові нашому многая літа! Гетьманові Боже поможи!” Гетьман робить знак булавою. Всі затихають поволі.

Хмельницький (*досить здержано*). Найяснішому королеві за ласку я з усім військом Запорозьким дякуємо і за милостиві дари йому чолом. Вельможних панів, з чим приїхали, послухаємо з панями полковниками потім. А тепер просимо до нас, нашим козацьким хлібом-солею не погребувати.

Робить рух рукою, запрошуючи до господи воеводу, з котрим входить наперед, за ним — Бжозовський з Мясковським, і потім — всуміш комісари з старшиною, шляхтичі комісарські й инша публіка.

Між народом знову крики на честь гетьмана. Сурмачі знов трублять той сам марш. Між видцями рух і розмова.

1-й чоловік. Сподобив Господь побачити славу народу руського.

2-й чоловік. Поздоров, Боже, гетьмана на многі літа.

Духовна особа. Істинно, возставив Господь князя во Ізраїлі по серцю своєму.

Понурий чоловік (до 1-го чоловіка). Просіть у Бога віку, дядьку, аби ще побачили, як буде ясновельможний (з притиском) гетьман ті всі цяцьки відслужувати найяснішому (з ще більш іронічним притиском) королеві.

2-й чоловік. Відслужувати?

Понурий чоловік. Еге ж! Своєвільних людей гамувати, до порядку приводити, шибеницями шляхи панам на Україну значити.

Прислухуються з здивованням. Яким робить Понурому знак, Понурий замовкає і мішається між людей.

Ч. Семен (хоче йти за ним). Сей пташок з дзюбком...

Яким. Ат, дурне балакає!.. Так куди ми тепер з тобою, Семене? (Відвертає його умисне в другий бік. Семен поневолі подається).

Докія. А, Семене! На добридень! Де ти такого гарного козака придибав? Я ще в Переяславі вашим і не бачила такого.

Марія. Лиши, Докіє, не чіпляйся.

Ч. Семен (віддає чолом). Знеділею вас, Марусю! Добридень, Докіє!

Докія. (до Марії). Я б лишила? В сто літ раз гарного козака побачила та й так би лишила? Чи похоже се на мене?

Яким (бажаючи заговорити Семена). Що ж то, Семене, за молодичка? Така жвава як перепеличка?

Докія. Бач, парубок моторний який! Не то, що ті полковники — моримухи, гетьманові приятелі.

Семен (жартобливо). Що ж, і в їх ще душа жива.

Докія. Ну, їх уже минулося. Ми, молоді, погуляєм, а старим вічну пам'ять заспіваєм.

Яким. Так-так! Молодим — многая літа, а старим — вічная пам'ять! Га, Семене?

Марія. Он чогось осавул нас кличе, ходімо, Докіє!

Докія. Почекає. Чекай, Семене! Іти, кажеш? Ну, та я вас іще знайду, мої голуб'ята. (Іде з Марією).

Семен. Химерна молодичка! Ся заворожить. Козаки їй як Богові вірять! Ще такої не бувало у нас. Полковники та й сам гетьман через те її шанують. Як треба щось поробити між військом — до неї. І звідки вона прибилася, не знаю. (Говорячи виходять).

Відміна друга.

Велика світлиця у гетьмана. Ззаду гетьманська служба порядкує столи, лавки, посуд до обіду. Авансцена свобідна. Яким з Семеном входять зліва, з сіней.

Яким. Так, брате! Над тобою се все як легка хмара пролетіла, а мені наче буря люта все дощенту розбила і нічого не лишила. Батько, мати, брати малі, хазайство, все...

Ч. Семен. Шкода старого. Лицар був. Такого другого, може, і в війську не було.

Яким. На каторзі п'ятнадцять літ був. Дванадцять разів на море ходив. Синоп, Трапезунт, сам Царгород димом підкурював. З покійником Сулимою* в Римі був, папезеві бранців турецьких дарував. Скільки загонів зігнав! Бранців татарських без ліку мав...

Ч. Семен. Та що ж робити, від смерти не втечеш.

Яким. Та якої смерти! Ну, певно, що нема нічого певнішого смерти, як бувало казав отець намісник. Але щоб такому лицареві згинуту з руки своїх, безборонному, на моїх очах, і то з наказу товариша свого найближчого. Та ж разом до Варшави, до короля їздили, ти ж знаєш.

Ч. Семен. А бачив, хто вбив?

Яким. Тичина Семен, з вашого ж полку. Шаблею його рубнув; заплющити очей не можу, привиджується мені й тепер.

Семен. Ну, його вже Бог розсудив! Під Костянтиним поліг.

Яким. Ні, на тім ще не кінець! Нема Тичини — але Хміль зістався.

Семен. Хміль? Ну, Хмеля, брате, сюди не мішай. Як там тоді під Кам'яним Затонам* було, се інше діло, але тепер Хмелем Україна стоїть.

Яким. Україна, кажеш?

Ч. Семен. Авжеж! (З запалом). Україна, ціла Русь наша ним живе. Він нам світ показав — на нього й уся надія наша.

Яким. І ти віриш, що у нього Україна в голові? народ руський? віра грецька? Може, і батько твій вірить — маючи Хмеля перед очима, бачачи діла його? Не думав я, щоб він так завернув людям голови, засліпив очі. Слухай, Семене! Я був у неволі, але не з тих невільників, що чистять коней або на городі копають. Я був між людьми, між послами і гінцями, між польськими панами полоняниками. Я чув те, що — бачу — у вас тут у Переяславі не чули. Не знають, як там тою Україною нашою, тою Руссю торгують. Як циган шкапою мінджують. Можна купити і гетьмана, і булаву його.

Ч. Семен робить рух протесту.

Яким. Не цурайся правди, Семене.

Семен. Батько знав би. Я знав би.

Яким. Без сорому казка — твій батько або таїться від тебе або сам не з повірників гетьманських. Се діло ясне як день. Гетьман з своїми приятелями або ще не певен себе — боїться війська, коли з тим усім виїде, — або ще не порішили, що брати краще — чи господарство волоське від султана, чи воеводство кийвське від короля. Нехай упевняться, нехай ще заглушать людям слухи, що то свободитель України, що то наш Мойсей, Месія, цар і бог України — і продадуть вони і військо, і Україну, і віру православну в кормигу ще гіршу — власними руками зав'яжуть!

З правого боку чути розмову, що, наближаючися, стає чутнішою.

Семен. Не увірю, Якиме. І ухам своїм не йму віри, що ти таке говориш!

Яким. Увіриш. Побачиш. Тільки розкрий очі — чекай! Та от! Диви! Як раз про се говорять. *(Дає знак мовчати)*.

В сусіднім покою спиняються при порозі Виговський і отець Дам'ян і говорять далі, не заглядаючи на авансцену і не бачачи, чи є там хто.

О. Дам'ян. Се певно, вельможний пане писарю! Лупул згоден на се, на Молдаві він доїв людям, се він чує і не ворожить собі довгого панування. І Карач-мурза казав мені, що візир на се згоден: Лупулові — Мультиани*, пану гетьманові — Молдава. Отець Данило, видно, не жалував гетьманських червінців: візир і весь диван тепер за паном гетьманом як один — що скаже, те зроблять, на руках понесуть.

Виговський. Але гетьман ще не наважився, превелебний отче.

О. Дам'ян. Гетьман? Чому б то?

Виговський. Війська не певен — як то прийме.

О. Дам'ян. Військо мало б у тім слово?

Виговський. Знайшлися б такі, що йому те слово могли б в уста вложити. Гетьман гетьманом з вибору і ласки, мовляв, військової, а на господарство його поставило б не військо, а цар турецький, військо його скинути не могло б і власти тої відібрати.

О. Дам'ян. Не військо дало ту власть, і щастя, і силу ясновельможному гетьманові, а ласка Божа. Немало наставляло військо гетьманів і скидало, тільки не було між ними мужа по волі Божій — свободителя народу нашого. Гетьмана маємо з ласки Божої, помазанця патріаршого. Серце його в руці Божій, і не має військо йому волі своєї накидати.

Входіві двері з гуком відчиняються. Влітає котрийсь з отамання і скорим кроком іде до гетьманських покоїв направо.

Виговський *(заглядає)*. Що там, пане Іване?

Отаман *(нашвидку)*. Лист від Яреми-князя*, пане писарю.

Виговський з о. Дам'яном ідуть вслід.

Яким. Чув, Семене? Як бачиш, се й не тайна.

Семен. Та про се я чував.

Отаман вилітає назад, згодом осаул, Виговський, гетьман з старим Чорнятою. Отаман вводить запорошеного снігом гінця козака, що передає у власні руки гетьмана лист, вийнявши з підшивки кафтана. Гетьман передає Виговському.

Виговський. Князева рука, сам писав.

Гетьман. Ярема!

Виговський. “Милостивий пане галго”.

Гетьман. Мерщій, що там головніше!

Виговський. “До часу мусілисьмо війну завісити...”

Гетьман. “До часу!” ...

Виговський. “Але просимо, абись ваша милость був нам помічний” ... “Ту негодыву спілку з бунтівниками і слугами нашими розірвати” ... “Спільними силами на них, а потім на спільного ворога Москвитина вдарити” ...

Гетьман. Коли?

Виговський. Не каже. Загально.

Чорнята Ів. Се значить, як рак на горі свисне. (Сміх).

Гетьман. Тим часом буде. Потім прочитаєш. Маєш, Максиме. (Передає кілька червоних гінцеві). Ходи, погрійся.

Чорнята. Годилося б тобі поділитись з княжим гінцем — той, мабуть, уже за дорогу не дістане. (Сміх).

Гетьман виходить назад, з ним Виговський, хата пустіє. З сусіднього покою в розмові надходять Захар Хмельницький з Смяровським.

Смяровський. У найяснішого короля нічия служба не пропадає, пане полковнику, а особливо в такій преважній і делікатній справі, на котрій *salus reipublicae*¹ зависла! Можеш, ваша милость, — і ти, і інші шановні персони, свояки і приятелі ясновельможного пана гетьмана, котрі в тій справі свою службу королеві і Річі Посполитій віддадуть, бути певні нагороди. Котре будь діднітарство, маєтності і шляхетства клейнот...

Захар Хмельн. (офіційним тоном). Ласками найяснішого короля ми і так над заслуги наши обдаровані.

Смяровський (уважно позирнувши на нього, довірочним тоном). Яко шляхетному чоловікові, признаюся твоїй мості, пане полковнику, що маємо листи в усій формі короля його милости на діднітарства і маєтності, тільки з віконцями для імен: можеш, ваша милость, відразу одержати з рук наших, і ніхто не буде знати, доки сам, ваша милость, того не захочеш.

¹ Добро державі.

Під час сеї мови вони виходять на авансцену і потім знов, припиняючися в розмові і знову ходячи, відступають в сусідній покій. Яким з Семеном прислухуються з зацікавленням.

Захар Хмельн. На вірних афектах до короля його милости не збуває ні нам, ні його милості пану гетьманові.

Смяровський. Так! Найясніший король і його милость пан канцлер і весь сливе сенат певні добрих інтенцій ясновельможного пана гетьмана. Відомо їм, що коли не дійшло відразу до згоди з військом Запорозьким, то не з волі пана гетьмана.

Захар Хмельн. Не о нагороді, а о голову іде, пане секретарю добродію! Єсть люде, що тільки чигають на те, аби пана гетьмана панським прислужником удати і з гетьманства зіпхнути.

Смяровський. І не кажи, пане полковнику! Знаєш, ваша милость, що під час сойму того тільки ми й боялись, аби не дістати певної вісти, що пана гетьмана вже нема на світі. І на чутках не збувало: то пишуть, що його Кривonos скинув*, то що його чернь на шматки розрубала.

Захар Хмельн. Узяв Господь Кривоноса!..

Смяровський. В Богові надія, що й інші своєвільники і кроворозливателі не довго в війську попанують, і гетьман їх під ноги візьме. Треба тільки, щоб мав коло себе вірних приятелів, які б його у вірних афектах ку королеві підтримували і помогли тих своєвільників поскромити. А чернь, як стадо, саме за провідником піде.

Захар Хмельн. Обережності треба, милостивий пане.

Смяровський. Обережність теж добра, пане полковнику, — тільки в міру, завсіди в міру! Так дуже не ризкує ні пан гетьман, ні приятелі його. Річ Посполита велика, і в найгіршій разі, коли б узяли гору недруги пана гетьмана, може взяти яке схоче воеводство, які схоче староства у короля його милости.

Відходять в глибину, так що голоси їх ледве чути, а далі й зовсім ні.

Старий Чорнята (*заглядає справа й гукає*). Семене!

Семен виходить. Яким зістається сам, і в глибокій задумі поступає на авансцену. З лівих дверей заглядає й обзирнувшись входить Докія. Легенько підбігає і хапає за плече Якіма.

Яким (*очутившись*). Ти?

Докія. Знайшла тебе, козаче! Так як казала. Пристав осавул — лишила з ним Марусю, а сама тихенько навтеки.

Яким. Проворна!

Докія. Така я! Але що ж ти тут, козаче — й імени твого не знаю?..

Яким (*заукавшись, по хвилі*). Якимом звуть.

Докія. Чого, кажу, ти, Якиме, тут сидиш і гетьманської господи стережеш? (*Шуткуючи*). Аджє на бенькет з комісарами тебе не прошено?

Яким. Ні, не прошено.

Докія Ну, то й ходім до нашої господи. Сьогодні у нас спокій і мир: і старшина, і гетьман за ділом.

Яким (*скинувшись*). А гетьман теж до вас заходить?

Докія. Сам — рідко. Був колись. Більше з старшиною або до себе кличе — як справа єсть.

Яким. А тепер не буде?

Докія (*пильно поглянувши на нього*). Тепер? — не знати. (*Поволі*). Може... А ти цікавий, Якиме?

Яким. Такий як бачиш, Докіє. Тобі під пару, здається?..

Докія. Ну, я не цікава. Само прийде в свій час — скорше, ніж треба. Будемо знати перше, ніж хто...

Яким (*пильно дивиться*). Як так, то й добре. Так до вас, кажеш?

Докія. Та ходім, кажу! (*Слухає*). Он ідуть сюди всі. (*Виходять*).

В світлиці рух. Гетьман входить з гістьми й старшиною. Джури гетьманські обносять гостей водою до миття рук і подають рушники. Гетьман запрошує сідати коло себе найповажніших гостей. Іншим показують місце джури.

Гетьман. Ну, вельможні гості, просимо до столу. Ясновельможний пане воеводо! Пане каштеляне добродію! Іване, друже!

Кисіль. Дякую за честь, ясновельможний пане гетьмане!

Бжозовський. Спасибі за ласку, ваша милость!

Старий Чорнята. Чолом, пане гетьмане!

Гості з шумом сідають. Джури обносять, починаючи з гетьмана, горілки і наливки.

Гетьман (*стає і підносить чарку*). Здоров'я найяснішого короля!

Комісари й старшина (*підносяться й викрикують*). Найясніший король най живе! Vivat! На мно́гі літа. (*За сценою гремлять гармати*).

Кисіль (*вставши й звертаючися до гетьмана*). Ясновельможний пане гетьмане, мій ласкавий добродію і приятелю! Говорить Цицерон в славній книзі своїй *De officiis*¹, що міру свого духу виявляє кожний чоловік сповненням обов'язків своїх напро́тивко тих, од кого добродійства зазнав. Знавши ж тебе, приятеля мого, як мужа великого духу і благородної вдачі, не сумніваюся я, що ти обов'язок вдячності перед найяснішим королем, паном нашим, повною мірою віддаш. Хто-бо міг би похвалитися більшими добродійствами? Все осягнув ти від королівського маєстату, чого собі афектував.

¹Про обов'язки.

Одержав еси амністію всіх жалісних вчинків і подій, які зайшли. Дістав еси потвердження найяснішого пана нашого на вільності стародавньої нашої релігії грецької православної, найдорогшого клейноту, що ми від святих предків наших, великих князів і святителів, дістали. Добув ти побільшення славного війська реєстрового Запорозького, привернення і розмноження давніх прав і свобод, антецесорами¹ його королівської милости наданих. Одержав еси, на останок, і регімент над тим славним військом. Слушна річ...

Джалалий (*довго стримувавши роздражнення і не стримавшись, нарешті, скрикує, вдаривши кулаком в стіл*). Дивіть, браття, то й гетьман не гетьман досі був, поки йому вони тих цяцьок не привезли...

Дорошенко. Гетьмана маємо з ласки і волі військової, а не з королівського надання.

Чорнята. Гетьман, бач, був, регіменту тільки не було.

Сміх. Хмельницький дає знак мовчати.

Кисіль (*хвилю вичекавши, говорить далі*). Слушна річ, аби за такі великі добродійства, tot beneficiis obtentis², ваша милість і вдячність показав відповідну до великої ласки короля його милости, і яко вірний підданий і слуга королівського маєстату, положив тривкий кінець тому страшному замішанню. Дальшому розливанню крови християнської аби запобігав. Спілку безбожну лицарства християнського з поганством аби розірвав. Хлопства простого під протекцію війська не приймав і послушенство панам їх прирощенним наказав...

Вешняк. Ой, мабуть, не буде сього!..

Гладкий. Не туди, не туди йде.

Джалалий. Таки панів і нема між нами! Усіх нас хлопали ляшки недоляшки. А тепер щоб нас з хлопством (*іронічно*) розлучати!

Голоси. Не буде того, не буде того!

Кисіль (*вичекавши, докінчує*). А про всякі справи доручив король його милість з вельможністю твоєю і з військом договоритись. Про те просимо, аби зволив тепер по так славній інвагурації до трактатів з нами приступити, ку чті і хвалі війська Запорозького і Річі Посполитій на пожиток.

Павза. Джури розносять страви. Всі їдять, пани передають тарілки і чарки з вином своїм слугам. Чути розмову. По хвилі гетьман дає знак, що хоче говорити. Всі притихають і з напруженою увагою, декотрі з тривогою й страхом ждуть його слів.

Гетьман (*не встаючи*). За таку велику ласку, яку король мені через ваших милостей показав, — (*з легкою іронією*) що й давніші мої приви-

¹Попередниками.

²Одержавши такі добродійства.

ни пробачив, і власть над військом мені через вас прислав — за се його королівській милості унижено дякую. Ну, а що до комісії — то се трудно. Трудно її зачати і відправити. (*Завваживши тривогу і розчаровання в поглядах комісарів, говорить з лукавим смиренням*). Сам я на себе сього брати не можу, війська вкупі нема, полковники і старшина далеко: без них не можу нічого і не смію нічого вчинити.

Чорнята (*в тон*). Так-так, без полковників не можна.

Гетьман. О здоров'я моє іде. Рад служити його королівській милості, а в тім, не можу.

Джури забирають посуду і міняють застілки. Потім розносять на великих полумисках штуки печеного. Говір. Серед старшини настрої задоволений, радісний, серед комісарів — сумний.

Кисіль (*придобрюючись*). Ясновельможний пане гетьмане, приятелю ласкавий! Не годиться ж так на ласку королівську відповідати — ні з чим нас відправляючи. Адже все, що бажав єси, сповнив король його милость щодробливо і гоїно.

Бжозовський. Всі бажання вельможности твоєї вдоволені, пане гетьмане!

Мясковський (*з стриманим роздражненням*). Невдячність то була б нечувана по таких великих дарах і ласках. Чого ж іще хотіти, чого жадати?

Гетьман (*переймаючись теж роздражненням*). Коли про се слово, то таки не вчинено всього, чого я жадав. Не вчинено справедливости ні з Чаплінським, ні з Вишневецьким*. Мусить бути той мені виданий, а сей покараний, — бо з них пішла причина кровопролиття і всього замішання. Винен і пан краківський, що на мене наступав і гонив за мною, коли я життя своє в Дніпрові нори ховав, — ну, але той вже дістав своє: знайшов, чого шукав. Винен і пан хорунжий, що мені батьківщину мою забрав і Україну лацівчикам на жир дав*, — що молодців заслужених для Річи Посполитої в хлопів собі повертали, обдирали, за бороди тягали, в плуги запрягали. Але і сей не так винен, як ті два. Коли одного з них не покарають, а другого не пришлють мені сюди, не буде нічого з того всього. Або мені з усім військом Запорозьким пропасти, або згинути землі лядській, всім сенаторам, дукам, королікам і шляхті!..

Кисіль. Пане гетьмане, добродію мій, що кажеш!.. Та же згинула б, Боже уховай, Річ Посполита, згинула б і Україна-Русь, усе, і віра наша свята і нарід християнський!

Дорошенко. Ну, Україною, пане воєводо, не журися! Вона без ляхів обійдеться. Не обійдеться Річ Посполита без війська Запорозького, се так! Ним тільки вона і сильна, ним і держиться.

Воронченко. Минули часи, коли нас ляхи сідали та над нашими людьми з своїми драгунами знущалися. Тепер їх не боїмось! Пізнали ми їх під Пилявцями*. Не ті ляхи, що перед тим бували, — Турків, Москву, Татарів, Німців побивали! Се не Замойські та Жолкевські, не Хмелецькі та Конєцпольські, а Тхуржевські та Зайончковські, недолітки в броні повбирані! (Сміх). Повмирали зі страху, побачивши нас, і повтікали, хоч Орди з нами не було зразу, в середу, більше — тільки три тисячі. Якби до п'ятка почекали, ні один би до Львова жив не втік!

Чорнята. Которі до Луцька, була тим дороженька бардзо грузька, а которий до Варшави, для полегши без штанів тікали.

Вешняк. Орда, браття, і йти за ними вже не хотіла. Ніякі коні, кажуть, не витримають за ляхом гонити. Ні ріки, ні море його не спинять у такому страху. Крізь землю пропаде.

Сміх. Серед тих розмов джури змінюють ще раз заставу й розносять присмаки. Стає гамірніше під впливом випитого.

Кисіль. Яково то чути християнському слухові, ясновельможний пане гетьмане, що погани таку силу над християнами взяли, і військо Запорозьке, що заслоною християнства, *antemurale christianitatis*¹ завсіди слинуло, тепер поганство до такої пихи привело і то над ким — над матір'ю своєю, Річею Посполитою.

Воронченко. Ну, вам, панам, пане Киселю, матір'ю вона була, а нам — мачухою лютою, вічна їй пам'ять і на подзвін копа! (Сміх).

Гетьман. А й тепер чи не мало з причини ляхів крові християнської лється? Литовські війська Мозир і Туров висікли*! Януш Радивил одного мого молодця на паль казав посадити! Я вже туди послав кілька полків, а до Радивила написав, що як він одному християнинові таке вчинив, то я тут чотирьом тисячам ляхів, що у себе в неволі маю, міг би таке саме вчинити і йому відплатити.

Гладкий. Ката такого не знайшовбись між молодцями, хіба ляшка якогось найняти.

Ксьондз Лентовський. Може, то ще й не правда, пане полковнику, що кажуть. Не одну пускають фальшиву чутку.

Вешняк. Мовчи, попе, що тут маєш нам брехню завдавати! Ходи-но за мною на двір, навчу тебе, як полковників запорозьких шанувати. (Махнув булавою, піднявшись).

Кисіль. Шановні панове! Зацне товариство і Бог з вами. Залишіть сварку. Се что добре или что красно, но еже жити братіи вкупі! Доки нам ще диявола тішити! Сталося — посварились, побились. Настав час помиритись і забути кривду. Рцдем: братіє, і ненавидящим нас простим согрішеніє. Ясно-

¹Передове укріплення християнства.

вельможний пане гетьмане! Ще раз скажу: нині очі всього християнства на тя уповають. Зроби кінець братовбийству, хлопство замири, до трактатів приступи. І нехай буде славне ім'я твоє во віки. Позволь випити тобі на vivat? (*Пересуває до нього кубок*).

Всі. На здоров'я ясновельможному панові гетьманові! Vivat! Поздоров Боже, батьку! На многі літа!

За сценою гремлять гармати.

Гетьман. І тобі на здоров'я і на многі літа, пане воєводо! (*П'є і пересуває другий кубок до Киселя*).

Голоси. На здоров'я, вельможний пане воєводо! Vivat!

Пересуваються кубками, п'ють. Гремлять гармати, гамір ще більший.

Голоси. На здоров'я, пане полковнику! На здоров'я, вельможний пане підкоморій! Віват, ясний княже! На многі літа, пане писарю добродію!

Гетьман (*сильним голосом, покриваючи гамір*). А про трактати я вже сказав, вельможні панове. Шкода говорити много! Нічого не буде. Краще поки час, забавмося по-приятельськи. (*Встає з-за столу. Інші встають теж, оправляються*). От, бачу Микиту! Де бандура, Микито? Заграв би, потішив вельможних панів.

Джури відсувають столи, витягають лавки з-за них. Дехто сідає, дехто стоїть. Гетьман з правого боку удає дуже зайнятого грою Микити, але zarazом пильно позирає на Киселя і його групу по лівій стороні.

Микита (*грає й співає*). “Ой не знав козак, не знав Софрон”* і т. д.

Кисіль (*сильно розстроєний, до Мясковського*). *Oleum et operam perdidit*¹, вельможний пане підкоморій. Всі наші мудрі і лагідні слова намарно. *Surdo fabula narratur*².

Мясковський (*роз'ярений*). Не словами, але шаблею треба з ними диспутовати. Шабля по лобі — от одинокий аргумент, який можуть прийняти сі голови.

Бжозовський. Але де ті шаблі, вельможний пане підкоморію? *Vanae sine viribus irae!*³ Сам добре знаєш, що Річ Посполита безборонна і мусить добитися згоди з військом Запорозьким за всяку ціну.

Під час сеї розмови зближається і надслухує Чорнята Семен.

Кисіль. Але яку вже тут ціну? Все сповнив король його милість, що той тиран бажав собі.

Смяровський (*приступаючи*). Не фрасуйся, ваша милість, пане воєводо! Воно не так страшно, як здається! Хмелько говорив так, бо не міг

¹ Працю і час даремно стратив.

² Як глухому то все говориться.

³ Даремний гнів, як сили нема.

говорити инакше. *Ще* сказали б, що справді йому засліпили очі булавою і короґвою. Мусив себе показати перед полковниками сьогодні. Але завтра, позавтра можна буде з ним поговорити на розум. Я поки що говорю з його найближчими. Мушу завтра провітрити привилеї з шкатули вашмостів і показати їм королівські привилеї *in natura*¹, а потім позволите, вашмості, що і з самим гетьманом поговорю. Він і сам чоловік розумний, і з ним не треба багато говорити. *Sapienti sat*².

Чорнята (*до гетьмана*). Зовсім скис наш Кисіль.

Гетьман. В гарячім не держиться. (*До Микити*). Гарно співаєш, тільки дуже сумно. Ану веселішої, Микито! (*До комісарів*). Пане воеводо, приятелю ласкавий! Пане каштеляне, добродію! Час ділу і потісі час!

Забирає їх фамільярно під руки і саджає коло себе. Микита зачинає метелиці*.

Гетьман. Ану, козаки, котрий проворний.

Микита (*грає*).

Ой на горі метелиця,
Чому старий не жениться?
Ой рад би я женитися,
Бо нема чим журитися:
Пізно встану, рано ляжу,
Ніхто мені не накаже!
А чи вип'ю, похмелюся,
То нікого не боюся.
Не насварить, ні докучить
Святий спокій мене мучить...

(*Козаки танцюють*).

Чорнята (*до сина*). Синку, а ти чого там стіну підпираєш?

Семен неохоче, поволі підходить до батька, який намовляє його танцювати.

Смяровський (*до Мясковського*). Я говорив з Захарком і маю його в руках. Сподіюся приїзду тої самобраної гетьманихи і певен, що вона нам допоможе. Гетьман, зрештою, сам добре тямить, де чим пахне, тільки оглядається на задні. Правда, що се й йому не жарт. Не стало Кривоноса, знайдеться який-небудь Криворучка і до булави сягне.

Гетьман (*удаючи веселого і безжурного*). Дивіться, панове, що ті шельми до нас старих собі вигадують. Ану, дайте йому трохи вареної, може, він якоїсь нагадає для нас цікавішої?

Смяровський (*до Мясковського далі*). А не схоче йти нам Хмелько на лад, ми і на нього знайдемо людей. Я вже накинув оком, тут єсть

¹В натурі.

²Розумному сього досить.

молодці, які теж на нього чигають і як їм — не скажу, заплатити, — так у дечім помогти, то вони можуть йому зробити дуже легкий кінець.

Гетьман (*частує вареною сусідів*). Пане підкоморію, княже ласкавий, просимо на потуху!

ОБРАЗ ДРУГИЙ

12 лютого 1649 р.

Внутрішні покої гетьманської господи. Джури вносять скрині і сакви та порядкують у хаті.

1 джура. Знову лядським духом запахне. А здавалося, що були викурили назавсіді.

2 джура. Не бійсь! Минулися їх часи. Не такий чоловік гетьман, щоб їм дати назад дорогу.

3 джура. Кажуть мудріші від тебе, що гетьман з ними накладає — тому й ляшку тримає. Не погодилися ще, а як діб'ють торгу, вернуться знову пани на Україну.

2 джура. Не діждуть! Перше язика наші назад обернуться, аніж вони сюди вернуться, як старий казав.

3 джура. Слухай більше! Кажуть, що гетьман їм сприяє. Не те що покійник Кривонос. Той про ніщо не дбав, тільки, щоб ляха знищити навіки.

1 джура. Так, Кривонос то був лицар. Але й тепер ще є такі, що не дадуть гетьманові...

Входить Хмельницька з служницями. Джури затихають, кланяються й помагають нести речі. Хмельницька проходить в дальші покої, потім вертається й, сівши коло столика, убирає голову. При ній Людвіся, що виймає речі з скриньок і розміщує в покої. Ставить на столі високі срібні свічники.

Хмельницька. Лихтарі, що ти? Ні, їх не можна, Людвісю. Сховай назад. І нащо було брати? Могла-сь мене спитати.

Людвіся. Як-то нащо? Я ж знаю, як пані їх люблять.

Хмельницька (*зітхнувши*). Люблю! Я не одно люблю, але що з того! Хіба не знаєш, як гетьман недобрий на всяку розкіш, на всяке багатство.

Людвіся. Ще б не знати. Про се ж і горобці цвірінькають і люде сміються. Перший ліпший сотник порядніше живе, як пан гетьман. У Черкасах полковниця як нас приймала, то припрошувала, глузувала собі: "Призволяйтеся, каже, гостоньки! Ми не такі, як пан гетьман. Пощо, каже, тиснутися, як Господь дав усього много".

Хмельницька. То полковниця сама казала?

Людвіся. Сама чула. Та чи тільки вона? Про ясну паню кажуть, що сами варять і табаку для гостей тнуть. Таке убожество. Золото, срібло возами везуть, гетьманські льохи набивають, а у гетьмана в залізнім каганці світять. На голій лавці спить, як останній чорняк.

Хмельницька. Ну, для мене нічого не жалує.

Людвіся. Що з того, як вам нема ніякої волі по своїй охоті жити? Остання хлопка має більше волі, ніж ясновельможна пані гетьманова. Не взяла б я такого гетьманства за те, що у підстарости було.

Хмельницька. Не моя воля була вибирати, Людвісю, сама здорова знаєш.

Людвіся. Але як уже так вийшло...

Вбігає Олеся.

Хмельницька (*встає назустріч*). Ну що, Олесю? Які новини?

Олеся. Комісари ждуть ясну паню як ангела. Пан Смяровський зараз прийдуть сюди. Пан воевода і пан каштелян питають, коли б могли уцілувати ручки ясної пані.

Хмельницька. Що ж там? Чого хочуть від мене?

Олеся. Комісари в великім жалю й тривозі. Сподівалися прихилити до себе пана гетьмана тим, що насамперед без усяких переговорів передали йому дари королівські — на гетьманство подали, клейнодами наділили. А пан гетьман то все злегковажив, дари прийняв, ледво подякував, а комісії не хоче, відмовляється, що полковників при собі не має. Вчора просили побачитися — не прийняв їх і навмисне виїхав отсе до Воронкова*. Вся надія на ясну паню. Та от пан Смяровський зараз приїде і оповість усе докладніше.

Хмельницька (*задумалась*). Не знаю, чи зможу я тут що-небудь. Не дуже він любить, як я мішаюсь до справ.

Олеся. О, пан гетьман так кохає ясну паню...

Хмельницька. Ой, Олесю! І про се я питаю себе щодня — чи гетьман мене кохає? Бо й сього я непевна!

Олеся і Людвіся (*разом*). Як можна! Яка ж тут непевність!

Хмельницька (*задумано*). Так, мої кохані. Я і сього непевна. Кохав мене пан сотник чигиринський, се я знаю, і мені він був милий — з сим нема чого таїтись — миліший, як пан Даніель*. Але як сталась отся страшна, ся проклята сварка... Я не знаю, чи пан Хмельницький добивався мене не через те тільки, щоб допекти тим своєму ворогові, своєму гонителеві, панові Чапліцькому. І чи любить він мене коханням, чи гнівом і пімстою на пана Даніеля — тим почуттям, що ось він, Хмельницький, відбив, відобрав, заволодів найдорожчим скарбом його, і володіє?

Людвіся. Що правда, то правда, пана Чаплінського він ненавидить не менше, як ясну паню кохає.

Олеся. Комісарам сказав, що то все на ніщо — і гетьманство і клейноди, коли пана Чапліцького йому не видали.

Людвіся. Чого захотів! Шляхтича вільного, уродженого.

В двері стукають, Людвіся виглядає.

Голос за дверима. Там пан Смяровський приїхав, питає, чи може до пані ввійти.

Хмельницька. Впустіть. Людвісю, забери се. *(Віддає дзеркало й інші прибори)*. Олеся, ти можеш зістатись.

Входить Смяровський, з глибоким поклоном цілує руку Хмельницькій.

Смяровський. Падаю до ніг ясної пані.

Хмельницька. Добридень, вельможний пане секретарю. Прошу сідати.

Смяровський. Вельможний пан воевода з товаришами веліли переказати їх чолобиття ясній пані. Просять позволення уцілувати ручки ясної пані, а тим часом веліли передати сей упоминок від короля його милости. *(Передає з низьким поклоном шкатулу)*.

Хмельницька *(з поклоном)*. Падаю до ніг його королівської милости. *(Відкриває шкатулу і любується багатю парюрою, яку виймає з неї Олеся)*. Яке багатство, яка краса, яке чудове каміння! Я не заслужила й тіни такої щедрости найяснішого пана.

Смяровський. Найяснішому королеві добре відомий вірний афект ясної пані ку королеві його милости і Річі Посполитій — він велико на нього покладає.

Хмельницька. Прошу сідати, вельможний пане. *(Смяровський з поклоном сідає)*. На вірнім афекті моім, дійсно, не збуває, певно. Але чим могу я служити найяснішому панові?

Смяровський. Велико, о велико, ясновельможна пані! Нині ні на чім Річі Посполитій не залежить так, як на помирінню з ясновельможним паном гетьманом і військом Запорозьким.

Хмельницька. Пан гетьман щиро прагне покою з Річею Посполитою.

Смяровський. Ми всі певні того, і сам король його милість. Я ще під Замостям бувши у ясновельможного, переконався в тих шляхетних афектах його і тільки остерігав від ворогів, котрі чигають на те, щоб розвести його з королем і Річею Посполитою.

Хмельницька. Розумієш, вельможний пане секретарю, що хоч би й гетьманові нелегко з сими крикунами, що зараз можуть з собою потягну-

ти чернь! Кривонос якби не згинув в час, хто зна, чи б вельможні панове гостили тепер у нас.

Смяровський. Так, ясна пані. Я розумію се. Але гетьман має вплив, має силу, має послух також незмірний. Коли б сміливо пішов проломом проти сих противників своїх, — він перемиг би напевне. Але він хитається: раз оглядається на них, раз робить по-своєму. І не вдоволяє їх, і свого не може зробити. Се найгірше, ясновельможна пані.

Хмельницька. Він не має помочи певної. Татари...

Смяровський. Ну, татари певно, що ніяка опора, і вони його кожної хвилі продадуть, як хто добре заплатить. Але Річ Посполита, Річ Посполита, ясновельможна пані! Та не зрадить. Коли буде порозуміння у нас з ясновельможним гетьманом — він скаже, коли маємо ввести коронне військо на Україну, — тоді як прийде йому час звести рахунок з тими ворохобниками, ворогами короля і пана гетьмана, і він задавить їх, се вже певно.

Хмельницька (з сумнівом). Так то так...

Смяровський. Дарує ясна пані. Якби навіть ясновельможний гетьман програв сю боротьбу — чим ризикує він? Не головою, ні, — булавою тільки. Але для нього буде готове воєводство. Воєводство, ясновельможна пані! Так, слово гонору. Найясніший король і канцлер його милість поручили комісарам запевнити пана гетьмана, його милість, що в разі, якби обставини змусили його зложити гетьманський уряд, він може взяти перше воєводство, яке буде вакантне. (Говорить з запалом). Я скажу більше, ясновельможна пані, — відкрию таємницю нашу. Ми маємо з собою королівський привилей для пана гетьмана на воєводство київське. Пан воєвода* смертельно хорий, і в тій хвилі, коли ми говоримо, він, мабуть, уже не живе. Привилей ввійде в життя з хвилею його смерті. Я можу навіть показати сей привилей ясній пані в секреті.

Хмельницька. Я вірю вельможному панові.

Смяровський. І розуміється — маєтки. Староство чигиринське, черкаське, — котре ясновельможний пан гетьман собі вибере. Ах, ясновельможна пані, чи не краще се від булави? Позбутися того вічного непокою, тих ворохобників і скінчити своє життя спокійно, одним з найперших сенаторів...

Хмельницька. Так-так...

Смяровський. Я знаю, не тільки ясновельможній пані, але і панові гетьманові — його шляхетній душі не солодка ся хлопська компанія. Він же наш брат, уроджений шляхтич!

Стукають в двері. Олеся виходить і вертається.

Олеся (пересилоючи приємний усміх). Молодий Чорнята.

Хмельницька (радісно). А! (Смяровському). Се чоловік певний, милий! (Олесі). Нехай ввійде.

Олеся вводить Семена.

Чорнята Семен (*цілує руку Хмельницькій*). Чолом ясновельможній пані.

Хмельницька. Здоров, Семене. (*Цілує його в голову*).

Ч. Семен. Тато веліли вдарити чолом ясновельможній пані й спитати про здоров'я — як подорожували.

Хмельницька (*жартом*). Що то за щасливий тато, що такого слухняного сина має. Як скоренько біг, аж чуприна змокла. Ну, сідай, розгостися. Покажи йому, Олесю, дарунок, що мені пан Смяровський привіз.

Семен з Олесею дуже радо відходять набік і, розмовляючи, поволі розглядають дорогоцінності, але Семен слідить ухом і за розмовою.

Смяровський (*поновляючи перервану розмову, притишеним голосом*). Коли гетьман хоче бути гетьманом і булаву в руках тримати, мусить зробити кінець тим, що під ним копають і інтригують. Я ще в Замостві остерігав пана гетьмана перед Кривоносом і Гловацьким*. Видима ласка Божа над паном гетьманом, що їх зі світу згладила. Поможє йому, певно, й на інших неприятелів спокою і християнства.

Хмельницька. На кого думаєш вашмость?

Смяровський. Ясновельможна пані, певно, сами бачать їх політику. Пан Богун* перший! Чи не думаєш, ваша милість, що те вічне його парадовання своїм лицарством і непримиренною ворожнечею до ляхів віщує добро для пана гетьмана? Скажу по щирості, що нині він наймиліший у війську чоловік, і коли помітить вдячний момент...

Хмельницька робить сильний рух.

Смяровський. Ну, а пан Нечай*...

Хмельницька. Але ж, вельможний пане, та ж то найулюбленіший приятель гетьмана!

Смяровський. Ясна пані! Чи думаєте, що то його спинить повалити свого добродія...

Людвіся (*з дверей*). Прошу ясновельможної пані, там пан писар і пани полковники питають, чи можуть поклонитися пані.

Хмельницька (*до Смяровського*). Нічого робить. (*До Людвісі*). Проси панів.

Смяровський (*спішно*). Найважніше ж прошу пам'ятати, що я сказав: на випадок навіть неудачі у гетьмана в запасі воєводство, крісло в сенаті, староства, поважна і славна фортуна, краща від усякого гетьманства.

Входять Виговський, Воронченко, Єрмолович.

Виговський. Цілую ручки ясновельможній пані.

Єрмолович. Чолом б'ємо.

Хмельницька. Вітаю вельможних панів. Прошу розгоститись!
Виговський. Як їхалося ясновельможній пані?

Хмельницька. О, трудно, пане писарю! На Дніпрі була ожеледь,
так що коні падали шохвилі.

Людвіся. Отець ігумен прийшли.

Хмельницька. Прошу, розуміється. *(Встає, йде назустріч, приймає благословення)*.

Отець Дам'ян. Мир дому сему! Ясновельможній вельмишановній пані гетьмановій! Слава Отцю, Сину і Святому Духу. З вельмишановним паном писарем мав уже щасливу нагоду бачитися. Вельможному панові комісарові! Панові коморникові! Вельможному панові полковникові добридень! *(Сідає)*. Що чувати в Чигрині, ясновельможна пані?

Хмельницька. Всі здорові вашими молитвами, велебний отче! Як ви тут здорові?

О. Дам'ян. Богові дяка, а за ласку друга.

Смяровський. З чим приїхав вчора отець Єзекіель? Що нового у Сеферказі*?

О. Дам'ян. В Царгороді лихі вісті: флоту на Білім морі* розбило, і венеціяне знову здобули місто в Далмації*. Капудан-баша* трясеться за свою голову, зник нагло з міста, та й візир не дуже певний.

Смяровський. Для господаря молдавського кепські новини, що, вельможний пане писарю?

Людвіся *(з тривою)*. Пан гетьман ідуть.

Загальне заворушення. За хвилю відчиняються двері руками джур і входить гетьман. Хмельницька зустрічає його з низьким поклоном.

Гетьман. Ну, поздоров Боже, жінко. *(Цілує її)*. Схотіла зробити мені несподіванку! Що ж! Сталося! Якби була мене сповістила, певно, не казав би їхати в таку зиму. А, отець Дам'ян? Є новини?

О. Дам'ян. Єсть, ясновельможний пане гетьмане!

Гетьман. Багато! Ну, з тим потім. *(До Смяровського)*. І ти вже тут, мосьпане?

Смяровський *(з низьким поклоном)*. Прийшов з чолобиттям від панів комісарів ясновельможній пані.

Гетьман *(з легкою іронією)*. Ну, бийте, бийте! Се не зашкодить. *(Ніби значущо)*. А може — може, й pomoже. Ти, пане писарю?

Виговський. Хотів спитати ясновельможного...

Гетьман. Ну, се потім. Жінко, що ж ти нас не приймаєш? Не прибралабись ти тут отее чортзна-що, да не поставила нам дзбанок варенухи? Ану, котра там? Позабирайте отсі цяцьки. На бісового батька ви їх сюди понаставляли? Тут козацька хата, а не панський застінок. *(З роздраж-*

ненням, яке, одначе, слідом стримує). Скільки разів я вам казав, аби я того не бачив у своїй господі. Знайшли чим милити людям очі! Що я того добра перетопив на гроші, то вже й не сказати. Віддам і се Чорняті і скажу, щоб набив мені з того талярів, і лицаря запорозького на них посадив. (Жартівливо). А тут і Семен? Забирай, Семене, все до батька. Сідай тимчасом, отче ігумену святий.

Дівчата забирають прибори, переносять стіл насеред покою, за хвилю з'являється дзбанок з кубками й закускою.

Гетьман (до жінки). Ну, налиї нам варенушки, душко! Так, щоб дома в Чигрині за тобою не журились. Замерз, признатись, таки добре! Вітер просто в лице. Випий, жінко, і ти! Пане писарю! Велебний отче!

Всі приймають чарки з поклонами, випивають і закусують.

Виговський. На здоров'я ясновельможного гетьмана і ясної пані!

О. Дам'ян. Поздоров, Боже, на многі літа вас, добродіі!

Смяровський. На сповнення бажань ваших вельможностей!

Гетьман. Дякую, пане комісарє. Ану, жінко, налиї, вип'ємо до пана комісара на здоров'я короля. (Жартівливо). Так, пане комісарє, король його милість не знає, якого вірного приятеля і прихильника має в моїй жінці! Роялістка! Потопила б у ложці води всіх ваших короликів, що хліб королівський їдять, а на короля брешуть. Неправда, жінко? Випиймо за великого короля! На здоров'я королеві, що прислав таке гарне намисто моїй жінці! Що так дивишся, пане комісарє? Чому б мені не знати сього? Я знаю ще й багато іншого!

Смяровський (перемагаючи замішання). Я рад був би, щоб ясновельможність ваша знали все, всі помисли й мислі, бо в них нічого нема, крім зичливости для ясновельможного пана гетьмана.

Гетьман. Ну, отже! Випиймо! (П'є).

Смяровський. Аби лише скінчити зачаті переговори, ясновельможність ваша пізнаєш, яких маєш ревних слуг в нас і вірних приятелів.

Гетьман (іншим тоном). Так? Ну се не скоро. Я вже сказав і скажу ще раз — умисно при ній. Доки ви мені не пришлете Чаплінського, я з вами ніяких переговорів не починаю. Шкода вам тут проїдатися дурно. Перше я того чоловіка мушу мати, з которого вся біда пішла, а потім думати про те, як той огонь загасити.

Смяровський. Ясновельможний пане гетьмане...

Гетьман. Що, васьпан, все мене ясниш та ясниш! Я з того ясніший не стану. Королю я рад служити, і коли він хоче бути справжнім королем, нам і народові українському зичливим, а не мальованим, як його небіжчик брат*, то я йому до помочи кожної хвилі готовий. А вашим королєтам, дукам, магнатам я не помічник.

Воронченко. Так, пане комісарє, так! Королеві ми раді служити, але щоб знов мали пани нами верховодити, на Україні панувати — сього вже не може бути! Власть від Польщі перейшла, до України перейшла!

Гетьман *(спокійніше)*. Так! Закуриш, полковнику. *(Подає йому гаманець)*. Покійний король Володислав був нам і народові нашому прихильний. Але що ж? Не мав сили супроти панів. Як ми з покійником Барабашем у нього були в Варшаві і наші кривди викладали, у нього сльози в очах стали. Любив козаків, покійник. Але що з того. Вислухав, помовчав, зідхнув гірко і тільки сказав: “Маєте шаблі — через шаблі ваших вільностей одіскуйте!”

Єрмолович. От і одіскуємо, пане комісарє! Таке слово королівське: Шаблями — а не трактатами!

Гетьман. Ми все ждали, що покличе нас покійник разом на панів стати — та й не діждалися. І теперішньому те саме: схоче бути королем — буде. А не схоче, нехай на нас не жаує. Поки він дає Річею Посполитою панам коверзувати, ми такої Річи Посполитої не хочемо.

О. Дам'ян. Будемо свою мати!

Гетьман. Добре речеш, отче! Я тобі скажу, пане комісарє...

Осаул *(спішно входить)*. Там, гетьмане, гінець приїхав, пильний!

Гетьман *(жваво встаючи)*. Так? Ну, писарю, ходім, і ви, панове полковники. Прощай, пане комісарє.

Всі спішно прощаються з Хмельницькою і виходять оден за другим. Найдовше задержується Семен.

Хмельницька *(утомлено)*. Вже і нерано!.. Що ж, добре розглянув намисто, Семене?

Семен *(усміхаючись)*. Докладно. Прощу пробачення ясної пані.

Виходить, Олеся його проводить.

Хмельницька. Гетьман не розгнівався за те, що приїхала?

Людвіся. Начебто ні. Але у нього щось було на гадці. Боюсь його.

Хмельницька *(затривожено)*. Що ти думаєш? На мене?

Людвіся *(роздумуючи)*. На паню? Ледве. Не думаю. Мабуть, ні.

Олеся *(вертаючи)*. Що ти, Людвісію?

Хмельницька. Щось помічає в гетьмані.

Олеся. Ти, Людвісію, занадто вже підзирлива. Що він панові Данієлеві не може забути, так се зрозуміла річ. А ясну паню він любить. Се видно.

Людвіся. Ну, нині ти не дуже зорила за ним. За ким иншим.

Олеся *(засміявшись)*. Пильнувала і його.

Хмельницька *(заспокоюючися)*. Може бути. Він був добрий до мене. *(Оживляючись)*. Ах, мої кохані! Якби справдилося те, що пан

Смяровський казав. Якби покинути се гетьманство. Не то що воеводство, а й староство яке-небудь...

Людвіся. Ну, вже староство! Не для таких. Треба вище брати.

Хмельницька. Головно — жити в спокою між поважними, шановними людьми, в пошані, в достатку. Що тут з ясновельможности, як завтрішнього дня не певний?

Людвіся. Не люде, а мурла, неотеси. Ані повернутися, ані слова сказати.

Олеся. Ну, ти вже, Людвісю! Люде скрізь усякі, і тут є добрі і сердечні.

Людвіся. Тобі то, певно, всі добрі! Семенові приятелі.

Хмельницька. Ні вигоди ніякої, ні краси! В костьолі стільки літ не була!

Людвіся. Кождий дивиться вовком, розбишака. З'їв би оком!

Хмельницька. Боже! Жити десь в Короні*, в гарнім замку, в багатстві, в чистоті. Поїхати до Львова, до Варшави...

Людвіся. Тут і того, що маєш, уживать не можна! (*Вносить назад лихтарі і ставить на столі*). На таляри перебити! Для сих розбишаків. Пельки неситі!

ОБРАЗ ТРЕТІЙ

13 лютого 1649 р.

Простора міщанська світлиця. Кн. Четвертинський й о. Дам'ян в щирій розмові.

Четвертинський. Так, превелебний отче! Треба сказати правду в очі: становище наше таке, що до відчаю чоловік мусить прийти. Для панів поляків ми все-таки люде непевні, підозрілі, скільки б не працювали для Річи Посполитої, а для козацтва, для народу — ми ляхи!

О. Дам'ян. Руські кості оброслі лядським м'ясом.

Четвертинський. І його треба оббити до кости, щоб була чиста! Так, отче! А полякам все буде смердіти твоя руська кістка, поки не відрікся всього — віри, мови, народу свого. Мало — відрікся, а потоптав то все, поплював, зогидив собі і людям, став ворогом, мучителем, гіршим від польського ката.

О. Дам'ян. Як князь Ярема.

Четверт. (*рецитує*). Як "кривавий князь Ярема, гетьман над катами".

О. Дам'ян. Благовірного кореня негідна літоросль! Усохне, княже бо-голюбивий! (*Натхненно, підносячися несвідомо*). Род сицев не процвітець во Ізраїлі! Хто народу свого одрікся, хто матір свою знехтував — погібне пам'ять його з шумом. І князь Ярема згине негідною смертю, як брудний пес. І рід його не процвіте. Амінь. (*Знеможений екстазом сідає утомлено*).

Четверт. Так, отче! (*Задумано*). Я се розумію: краще з своїм народом згинуть, ніж у чужім славному бути. І ми, мабуть, згинемо. Нема нам місця в народі своєму.

О. Дам'ян. Не журися, княже ясноосвічений! Ми смертні — народ вічний, і Господь творить йому різні знаряди і сили во время благопотрібне. Як на полі — подивися: траву з'їдає скот, і скотину з'їдає чоловік, і з чоловіка, коли виживе він своєю силою, виростає зеліє, і од плода зельного укріпить своє серце инший, котрому належить ділати. Нині ізбра Господь од простих і малих — сотворити силу народів своєму, і прийде час — і покличе він славних і високородних. Нехай буде тільки слух і серце наше — услухати поклик його.

Входять Кисіль і Бжозовський. Четвертинський стрічає їх.

О. Дам'ян. Добрий вечір, вельможний пане воеводо! Добрий вечір, милостивий пане каштеляне. А де ж пан підкоморій?

Кисіль. Мав побачитися з чоловіком одним ще. (*До о. Дам'яна*). Відходиш уже, велебний отче?

О. Дам'ян. Маю і я побачитись ще з одним чоловіком. Чолом, вельможний пане воеводо! Пане каштеляне! Ясний княже! (*Виходить*).

Кисіль (*схвильовано*). А я от з чим приходжу, княже, ваша милість! Гетьман слухав, як я його запевняв про щирі інтенції Річи Посполитої, засміявся і показав мені на те — лист пана підкоморія!

Четверт. Пана Войцеха*!

Кисіль. Так, власна його рука! З Новосілок, останнього дня січня. Пише, що з комісії нічого не буде, треба готуватись до війни зараз...

Четверт. І се козаки перехопили?

Кисіль. Так. Але се не все. Пише пан підкоморій, що я з його милістю (*показує на Бжозовського*) і з твоєю княжою милістю маємо секретні наради, потайки зносимося з гетьманом.

Бжозовський. Отже, зрадники, одним словом.

Четверт. Що ж вельможний пан воевода на те?

Кисіль. Що ж міг сказати? *Obstupui*¹.

Четверт. Не можна сього так зіставити. Треба іти зараз до Мясковського. Які ж тут переговори, коли вони на нас такі пашквілі пишуть!

Кисіль. І моя перша гадка була така, але простиг на морозі. Та от іще з вельможним паном каштеляном поговорив.

Бжозовський. Нічого тут робить! Здавити своє серце і мовчати.

Четверт. Мовчати?

Кисіль. Подумай сам, княже добродію, що воно буде, коли ми скажемо, що гетьман показує нам листи наших товаришів, перехоплені ним.

¹Остовпів.

Бжозовський. Аж тоді почнуть кричати про нашу спілку з ним!
Четверт. (*задумано*). Ваша правда! Але кров, кров горить від такої перфідії!

Бжозовський. А вони говорять про *graeca fides*¹.

Кисіль. Тс.

Встає назустріч Мясковському, що входить з Смяровським. Вітаються, Четвертинський дуже здержливо, і, привітавшись, відходить і сідає оподалік.

Мясковський. Що ж, пане воєводо?²

Кисіль. *Infandum iubes renovare dolorem**². Прикро й оповідати, що прийшлося почути.

Мясковський. Надулася, бестія!

Кисіль. Хвалиться якимись перехопленими листами, з яких має бути видно *ad oculos*³, що Річ Посполита зовсім не думає про спокій з ним і тільки для здурення вислала сю комісію, а сама *ultima molitur*⁴. Має якийсь лист князя Єремії, а крім того натякає на якісь наші листи. Але прошу вас, панове! Якби наші листи були переловлені, котрі ми *communi consilio*⁵ писали, — свідчуся вами, що там не було нічого, що могло б виявити якісь наші скриті наміри. Чи не правда, ласкаві панове?⁶

Мясковський (*трохи змішано*). Ну так, ну так...

Смяровський. Я приніс вельможностям вашим ті привилеї, що носив на показ. (*Передає Киселеві*). Мушу попросити тепер головний привилей, для самого (*з іронією*) ясновельможного гетьмана.

Бжозовський (*з здивуванням*). Хочеш, ваша мосьть, йому самому показати?⁷

Смяровський. Самому?⁸ — ні, на се не рахую, вельможний пане каштеляне! Але Захаркові, може пані Хмельницькій. Треба, щоб вони його бачили і помацали власними руками.

Кисіль. І що ж пані гетьманова?

Смяровський. Можна рахувати на неї вповні. Але що мушу сказати панам — Чаплінського мусимо йому дати!

Мясковський. Що говориш, вас-пан? Хіба обіцяти?

Смяровський. Ну, певно, що в тій хвилі тільки обіцяти. Але інакше ми не зліземо з сього скопулу⁶ на бистрішу воду. Я переконався в тім, як бачив Хмелька у гетьманихи. І що до князя Єремії мусимо йому щось

¹Грецьке лукавство — себто українське.

²Кажеш мені згадувати невимовно прикрі речі (вірш з Вергілія).

³Наглядно.

⁴Найгірше замишляє.

⁵Спільною радою.

⁶Каменя.

обіцяти — полишаю вашим милостям, яко досвідченим сенаторам, знайти тому *format ac modum*¹.

Мясковський (*роз'ярено*). От до чого ми дожили! Чисте знущання! Я вже піду краще по привилей. Воєводство! Шибеницю йому, а не воєводство!

Іде й стрічає в дверях Миколу Киселя з Якимом.

Кисіль Микола. Добрий вечір вашмостям! От і ми з паном Нестеренком.

Яким вклоняється.

Кисіль Адам. Добрий вечір! Сідаймо, поки час і місце! (*До Якіма*). Не потребую тобі, вашмость, довго пояснити, що бачиш перед собою все людей певних, вірних королівських слуг, з котрими можеш говорити по всій щирості. І ми всі тобі, яко синові зацного чоловіка, що вірність королеві його милості і Річі Посполитій кров'ю своєю запечатав, віримо цілком.

Яким. Вельможні панове, не буду протягати. Скажу коротко. Пана Хмельницького я й інші люде, котрих знаю, не вважаємо чоловіком, від котрого може бути добро війську Запорозькому, народові нашому і королеві його милості. Ми готові взятися до всяких способів, аби позбутися його з гетьманства, але мусимо знати, що в тім думає король його милість і ваші вельможності? Чи хочете мати пана Хмельницького на гетьманстві, чи будете помагати нам його скинути?

Кисіль Ад. (*в явнім замішанню*). Король його милість і Річ Посполита поручили нам привести до трактатів з паном гетьманом...

Яким. Я се розумію. Але пан Хмельницький не хоче приставати на трактати, отже, що, пане воєводо? Чи Річ Посполита буде чекати, поки пан Хмельницький не зласкавиться і не схоче трактувати з нею?

Смяровський. Позволь, ваша милість, пане воєводо! Я думаю, що якби пан гетьман і призволив, кінець кінцем, на трактати, ми мусимо вважати не на ті декларації, а на діла його. Його поведення зрадливе, для Річи Посполитої вороже, його запевненням вірности противне. (*Павза*).

Яким. Отже, я питаю ваших вельможностей: коли поведення пана Хмельницького буде далі таке непевне і ми піднімемось против нього, — на що ми можемо рахувати з боку короля його милості?

Кисіль (*спішно*). Ласки найяснішого короля за вірні афекти і щодробливі нагороди вашмость можеш бути певен, в тім ручу тобі *autoritate senatoria*² і...

Яким (*з досадою і легковаженням*). Ах, не те, вельможний пане воєводо! Ми не з тих, що заробляємо на ласку! Дбаємо о військо і певні

¹Форму і спосіб.

²Повагою сенатора.

есьмо ласки військової. А коли не вдасться нам — то поки дійде до нас ласка королівська, буде по нас!

Чути спів за сценою, він наближається все ближче.

Смяровський. Хочеш знати, вашність, чим може Річ Посполита підтримати ваше діло, я так розумію? Що ж, вельможні панове? Я думаю, се ми можемо сказати: військо коронне вступить негайно, аби тільки знати, коли почнеться повстання.

Яким дивиться з запитом на комісарів.

Кисіль. Так, я думаю... Ми не можемо рішати, але, предложивши королеві його милості...

Бжозовський. Але на кого рахуєш вашець в таким сміливім ділі?

Співи, далі якийсь голос під хатою.

Яким (*прислухаючись, говорить поволі*). В таким ділі часом треба багато, а часом вистає і одної руки. Вона в кождім разі єсть. І не одна. Але важніше — чи з вашої сторони буде напоготові те військо вже тепер?

Кисіль. Певно!.. Але що за диявольські крики?

Господар хати (*входить*). Вельможні панове! Прошу вибачення, — але вулиця наперлась до сеї господи — не можуть їх стримати! Прошу перейти до кімнати тим часом! Може, я їх утихомирю.

Кисіль. А, вража мати! Не можемо на годину зійтися в спокою! Ми, сенатори корони, в місті короля його милості!

Виходить він і інші до другої хати. З розмахом відчиняються двері і входить юрба молодих козаків і міщан, деякі з кобзами через плечі.

1 парубок. Ну, диви, бісова личина! Такого наговорив — і жінка хора, і діти перелякаються, — а хата пустісінька!

Господар. Ой, правдонька, панове молодці! Не зробіть переполоху, там у кімнаті замкнулися...

2 парубок (*співає, пригравуючи на кобзі*). Добрий вечір тобі, пане господарю!

Парубки. Ну-ну, не заводь ще чого! Також вигдавав колядувати!

1 парубок (*грає*). Чом, чом, чорнобров, чом до мене не прийшов...

Парубки. Була у вовка одна пісонька, та й ту Стецько перейняв!

3 парубок (*теж грає і співає*). Ой ми хлопці молодії...

Господар. Звольтеся, славне товариство.

Парубки. Ну, то викупай хату, дядьку! Став могорич! Частуй!..

Господар. Призволяйтеся, панове молодці! Чим хата багата... (*Вертається за хвилю з дзбанком і частує*).

Парубки (*випивають*). Ну, на здоров'я! Вам і нам!

Господар. На здоров'я вам, панове молодці.

Парубки. Ходім далі. Не залягаймо хати. Рушайте!

2 парубок (*пригравает і приспівує*). Ой дуб, дуба, дуба, дівчино моя люба...

Два козаки пускаються танцювати до дверей і танцюючи виходять. Господар з поклонами вводить назад комісарів — Кисіля з братом, Бжозовського, Четвертинського. Господар, забравши посуду, виходить.

Кисіль Ад. (*сильно розгніваний*). О tempora¹ о mores!¹ Щоб до такого безстидства чернь доходила! І де — в резиденції гетьманській, на його очах! От хто нині панує на Україні — безрозумна, сліпа чернь. Старшина не має над нею ніякої сили. Гетьман сам годить її як болящі. З ким тут трактувати? Першим ділом було б ослобонити від неї людей статочних. Нині вони не мають ніякого голосу!

Бжозовський. Гетьман, може, таки й умисно попускає її узду, пане воєводо! У нього не так легко розібрати, скільки він мусить її годити, а скільки попускає, щоб мати ким вимовитися.

Кисіль (*в роздумі*). Може, й справді. Нестеренкове remedium² одиноке. Трудно розібрати, хто кого веде — гетьман чи чернь, але, кінець кінцем, rebus sic stantibus³ ми не дійдемо до кінця. Хміль стратив всяку міру. З ним не можна говорити.

Четвертинський (*гаряче*). Ніколи я не згоджусь і не дам голоса свого на се, вельможні панове! Я не знаю, якого духу чоловік сей Нестеренко. Ним може водити жаль, ненависть, амбіція; але ми мусимо мати холодний розум. Король його милість не дурно визначив нас, людей руської віри, народові своему вірних. Настав час, якого може не діждатися ні нам, ні дітям нашим. В наших руках, вельможні панове, доля і щастя України. Ми повинні допомогти панові гетьманові забезпечити права і вільності народу нашого, а не відбирати у народу єдиного вождя, єдиного чоловіка, що може ввести його в спокій і щастя.

Кисіль Микола. Права і вільності! Які права і вільності становила ся чернь кривава в маєтностях твоєї милости, ясноосвічений княже? Якого права і вільности ми можемо сподіватися від неї?.. Кров братії нашої пролита жадає пімсти.

Четвертинський. Не потребуєш, ваша милість, нагадувати мені те, що й без того живе в серці моїм. Кров предків моїх і слуг моїх я потрапив би відомстити. Але на кім? Милостиві панове! Ми повинні водитися не пімстою і жалем, а розумом. Діла черни — її діла. Прискромити чернь і вирвати меч з її рук — добра річ. Помогти гетьманові запанувати над

¹ От часи, от поведінки!

² Спосіб.

³ В таких обставинах.

нею, скріпити його власть і реймент — одинокий спосіб. Але копати яму під ним — се злодійство! Ми члени Річи Посполитої і слуги короля його милости — але ми і сини народу нашого. Бог сотворив нас перше русинами, ніж шляхтичами Корони Польської. З гетьманом ми відрубаємо голову народу нашого, і хто в тім виправдає нас? Панові Смяровському чи панові Мясковському се, може, подобається, тільки не нам.

Кисіль Микола. Милостивий княже.

Кисіль Адам. Чекай, пане-брате! Ми тепер сами між собою, нам можуть перешкодити кожної хвилі. Князь його милість каже розумні слова. Ми породилися насамперед русинами і повинні се пам'ятати. Але, по правді кажучи, добро руського народу тут не суперечить добру Річи Посполитої. Пан Хмельницький потрібний для нього і для неї. Справді, ніхто інший не потрапить загнuzдати сю криваву бестію.

Бжозовський. Добре речеш, милостивий княже, — ми повинні помогти гетьманові визволитись від черни.

Входить господар.

Господар. Вельможні панове! Гетьман заїздить.

Четвертинський. Сам?

Господар. Єсть хтось з ним, небагато.

Кисіль Адам. Я думаю, вельможні панове, мусимо зараз оповістити колегів?

Бжозовський. Зараз і негайно. *In instanti*¹.

Кисіль Мик. Господарю, пошли зараз.

Відходить набік і толкує йому. Розчиняються двері, входять осаул, Виговський, старий Чорнята, далі — гетьман, Чорнята Семен і ще кілька старшин.

Гетьман. Добривечір, вельможні панове! Добривечір, милостивий пане воєводо, їхав до тебе, та сказали, що ти тут.

Кисіль Адам. Вибач, ясновельможний гетьмане, що не вгадав. Коли ласка твоя...

Гетьман. А тут чи не хата? І вельможні колеги твої тут. Добривечір, милостивий пане каштеляне! Чолом княже!

Кисіль Адам. Коли дозволиш, ваша милість, то пошлемо й по інших. І так не мали ми спромоги поговорити...

Гетьман. А що ж! Хоч і так є нас досить, *absentia non obstante*²...

Кисіль Адам. Сідай же, ясновельможний, ваша милість! Прошу ваших милостей, пане обозний, пане писарю!

Гетьман. Ну, не припрошуй так дуже, пане воєводо! Ви таки наші гості і тут, і скрізь!

¹Негайно.

²Відсутність інших — не перешкода.

Чорняга. Так-так, скрізь тепер ми у себе дома. Прошу сідати, вельможний пане каштеляне!

Вешняк (*добродушно-іронічно*). Простора стала козацька хата, нівроку! Зробив Господь простір і нам. Довелось дожити на старість літ.

Сідають помалу. За той час надходять Мясковський з Смяровським і дехто з шляхти, за ними — кілька полковників козацьких. Вітаються.

Кисіль Адам. Ну, коли ми вже всі in corpore, то насамперед дякуємо всею колегією тобі, милостивий пане гетьмане, що дав нам спромогу з тобою і панамі полковниками ще поговорити. Чей, дасть Бог договоритися до згоди, до милого, любого спокою. Як наші люде кажуть: святий спокою, гаразд з тобою!

Гетьман. Поговорім, що ж! Але я казав уже раз, і ще раз скажу — з комісії нічого не буде, бо перших жадань моїх не сповнили: Чаплінського, негодивого сина, не видали, Вишневецького князя не укарали, через котрого ся війна стала, і він далі броще. Маю лист його, хоче нас з Ордою розвести. Даремна праця, кохане! (*З запалом*). Вічна з нею наша козацька приязнь, і світ її не розірве! Тугай-бей на Саврані, коло мене — то мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі! Готов зараз все вчинити для мене, що я скажу!

Кисіль Адам (*з почуттям, дедалі впадаючи в плаксивий тон*). Милостивий пане гетьмане! Videas¹, що чиниш! Таж не тільки землю лядську і литовську, а й руську хочеш піддати поганству без слушної причини. Віру і церкву святу бісурманинові піддавши, чим викупиш своє сумління! Уваж милостивим розумом своїм, що як Польща і Литва не витримають ворогам без війська його королівської милости Запорозького, так і військо Запорозьке не зможе опертися поганству без жовніра польського. Нині поганин, christianitatis hostis², перед тобою плазом стелиться, щоб сю грізну для нього спілку unionem ac societatem³ розлучити, а, розлучивши, він перший тебе ж угризе. Не може Україна супроти стільких ворогів о власних силах propria viribus⁴ стояти, а з ким може бути спілка краща, як з Річею Посполитою? Поглянь скрізь — всюди неволя, всюди утиск і кривда, одна Річ Посполита вільністю на цілий світ слине. Король його милість, коли б хотів, також міг би знайти поміч на своєвільників. Нині замирилася війна. Німці й шведи свобідні. Але король не хоче пімсти, а згоди. Коли була яка кривда, буде винагороджена; коли була обида — король, яко ласкавий і народу українського щирий протектор, стократно її нагородить. Коли військо Запорозьке було покривджене в ґрунтах чи в службі, все те його

¹Подивись.

²Ворог християнства.

³Унію і товариство.

⁴Власними силами.

королівська милість причинити обіцює. Жадав, ваша милість, з військом Запорозьким, аби було війська дванадцять тисяч — *concedit*¹ то король його милість і Річ Посполита. Але нехай буде порядок, *ordo et numerus*², нехай козаки воюють, а хлопи орють, а не мішаються до війська. Мало дванадцять, нехай буде навіть п'ятнадцять тисяч реєстрових — але рач їх, ваша милість, на знищення поганства, а не Річи Посполитої, обернути, за границю вивести.

Гетьман. Добре речеш, ваша милість, та тільки шкода, що запізно.

Чорнята. По шкоді лях мудрий. Якби завчасу — ціни б йому не було.

Виговський. Святої пам'яті король хотів се зробити, але тоді Річ Посполита не дозволила.

Гладкий. Князі та дуки, пани-королики до того призвели — а ми ніби винні!

Гетьман. Коли мала бути нагорода за кривду — де вона? Чому не укарано досі ні Чаплінського, ні Вишневецького, ні Конєцпольського?

Бжозовський. Коли о Чаплінського ходить — не буде його боронити Річ Посполита.

Гетьман (з роздраженням). Не буде? Ну, як не буде, так тоді будемо говорити. Чому не прислали його з вами? Привезти його не подумали, а хочете трактатів? Не буде трактатів.

Полковники. Не буде! Не буде! Війна буде! Війна мусить бути.

Чорнята. Так, брате! Тримайсь, Богдане!

Мясковський. Пане гетьмане! Не може ж Річ Посполита і такі великі народи християнські через одну марну особу терпіти.

Виговський. Е, вельможний пане підкоморію, важні справи через одну особу діються. І Троя через одну марну жінку пропала.

Мясковський. Маємо важніші справи: реєстр, віра грецька.

Гетьман. Шкода говорити много. Запізно, кажу. Був час трактувати зі мною, коли мене Потоцькі шукали за Дніпром. І по Жовтоводській та Корсунській іграшці був час. І під Пилявцями і Константиновим був. Наостанку ще, коли я від Замостя шість тижнів ішов до Київа — ще був! Тепер уже часу нема. (Запалюючися все більше). Доказав я, чого не мислив зразу, докажу тепер те, що замислив. Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру.

Чути спів вулицею, все ясніше доноситься сильний парубочий хор: "Ой гук, мати, гук..."*

Гетьман. Не буде нічого з комісії тепер! Війна, війна мусить бути — за сі три-чотири тижні. Що тут рахувати, писати — "стілки і стільки має

¹Згоджується.

²Порядок і число.

бути війська"! Буде стільки, скільки я схочу. Буде двісті-триста тисяч, і ще вся орда при тім. Грозите мені шведами — і ті мої будуть. Та хоч би було вас п'ятсот, шістсот тисяч — не постоїте против руської, запорозької, татарської сили. Оберну вас, ляхів, догори ногами і потопчу вас. А на остаток цареві турецькому віддам!

Спів наближається, чути поблизу могутній хор: "Ой де вони йдуть, там лути гудуть! Поперед себе вороженьків лавою женуть". Гетьман прислухається і дослухає, поглядаючи до комісарів.

Гетьман. Ось вони йдуть... Пощо говорити за них! Вони скажуть сами. Павза, хор відходить, повторюючи фразу.

Гетьман. Ну, пізно вже! Додому час.

Кисіль. Коли ж, милостивий пане гетьмане, можемо домовитися до речі? Час минає...

Гетьман. Можемо говорити і завтра, і позавтра, тільки не буде з того нічого, я бачу.

Кисіль. Бог не без милости, ясновельможний пане гетьмане. Так дозволиш, ваша милість, бути у тебе завтра? З полудня чи зрана?

Гетьман. Нехай краще надвечір. Бувай здоров, пане воєводо! На добраніч вельможним панам.

Прощаються. Потрохи розходяться. З задніх дверей показується Яким і Докія. Докія, поглянувши, уступається. Яким, вичекавши, коли зістається тільки Мясковський з Смяровським, підходить до них.

Яким. Що ж, вельможні панове? Ідемо разом чи ні?

Смяровський. Певно, що йдемо! Але коли і як?

Яким. Я знаю кожний рух гетьмана, можу бути кожної хвили коло нього і мати його в своїх руках.

Мясковський (*невірно*). Так? Але яку маємо в тім певність?

Яким. Се ваша річ, вельможний пане. Як наше не в лад, ми з тим і назад.

Смяровський (*заминаючи неприємний оборот розмови*). Ми маємо до тебе повну віру, вашмось. Питання в тім тільки, як можемо помогти з свого боку. Чи вважаєш теперішню хвилю для того придатною?

Яким. Я думаю. Коли вашмості не боїтеся за себе — до вашого виїзду се було б найкраще.

Мясковський заклопотано дивиться на Смяровського, Смяровський збен-тежений.

Смяровський. Вашмось думаєш...

Яким. Я розумію так, що поки переговори не будуть розірвані зовсім, легше підняти людей на Хмеля.

Мясковський. Мислиш, отже, що краще нам тягнути комісію якомога?

Яким. Так, коли хочете Хмеля підкопати. А могло б доти зблизитися військо коронне чи литовське? (Смяровський з запитанням дивиться на Мясковського). Особливо литовське.

Мясковський (нерішуче). Я думаю, але се треба ще обміркувати. Як мислиш, пане секретарю?

Смяровський. Післати можемо...

В двері злегка стукають.

Яким. Вибачте, панове! (Виходить за двері).

Мясковський. Думаєш, пане секретарю, нема тут небезпеки?

Смяровський. Я гадаю, що ми не ризикуємо нічим, коли Хміль так мало показує охоти до трактатів. Річі Посполитій нема з нього користи. А сі bestії, коли пожруть себе трохи, то й се добре, хто б з них не взяв гору, кінець кінцем.

Мясковський. Хмеля вважаю більш небезпечним, ніж може хто-небудь бути. Король його милість даремно робить собі на нього які-небудь надії. (Яким вертається).

Смяровський. Прощай, пане отамане! Завтра умовимося про дальше. Як звичайно?

Яким (прощаючися). Гарзд. На добраніч, панове!

Коли Мясковський з Смяровським вийшли, входять до хати Докія, Семен, Понурий чоловік.

Докія. Забралися раз! Але що ти, серце, з ляхами накладаєш? Щоб не закрутили вони тебе?

Яким. Не такий, не бійсь! Не поживляться, вражі сини, не однесуть потіхи з мене, правда, Семене?

Семен. Не однесуть!

Докія. І глядіть, хлопці, щоб ви чого гетьманові не встрихнули з ляхами! Я сього не хочу!

Понурий. Більша Україна, як гетьман. Нею треба журитися, а не гетьманом. Не бійсь, святе місце порожнє не буває.

Яким. Годен присягнути тобі, що на гетьмана не маю зла, хоч і батько мій згинув через нього. Але коли б виявилось, що він Україною торгує? Що сказали б ви з Марією тоді?

Надворі чути гамір, голоси: “Що за поторочі тут швендяють? Що за лядські шпиги?” Голоси Смяровського і господаря: “Лишіть, панове молодці! Дайте спокій”. Семен з Понурим відходять на бік і прислухаються. Гамір затихає, починається знову спів: “Гей ти, сину, не гайся, щоб ти з того війська не зістався!”*

Докія (*задумана*). Не похоже на се. Ми з Марією теж маємо очі в голові.

Яким. А якби?

Докія. Якби... (*Іншим тоном, жартовливо*). Донесла б гетьманові, хіба не знаєш?

Яким (*міцно обіймає її*). Бачу, серце! (*Цілюються*). Все бачу! (*Голосом глухим з схвильовання*). А чи віриш, коли тобі присягаю, що не хочу нічого, крім добра Україні і народові нашому, і не дам себе підкупити ні золотом, ні славою, ні урядами високими — але за добро її як камінь ляжу і задушити себе дам?

Докія (*обіймаючи його*). Вірю, милий, вірю всьому, що ти скажеш! (*Цілує його палко*).

Під хатою чути спів: “Військо йде, військо йде, короговки мають...” Яким радісними, повними віри, очима дивиться на Докію, що держить його в обіймах.

Яким. Військо йде... Вони йдуть!.. (*Сі слова звучать в тон словам гетьмана: Ось вони йдуть..*).

ОБРАЗ ЧЕТВЕРТИЙ

14 лютого 1649 р.

Світлиця в гетьманській господі. На килимі, простеленім на підлозі, сидять по-козацьки: гетьман, Чорнята, Захар Хмельницький, Вешняк, Дорошенко. На лавках: Хмельницька, о. Дам'ян, Виговський, Єрмолович, Марія з Докією, молодий Чорнята. Хмельницька частує гостей.

Чорнята. Приходили і до мене — Кисіль молодший з отсим Смяровським. Двісті червоних давали, аби старався. Коли, кажуть, не з трактатами, то хоч би з нашими братами-бранцями вернути — не сором людям в очі глянути. Одначе сказав їм, що як на мене, то й їх самих не казав би випускати — нехай зістануть пташки в клітці.

Виговський. Старий Кисіль дуже фрасує. Дає в застав все своє срібло, на двадцять чотири тисячі рахує, й інші комісари своє прикладають на викуп за бранців.

Гетьман. Уже трактатів не певні? Чаплінського мені обіцяли видати і київське воєводство. Га, жінко! Хотіла б бути воєводиною?

Хмельницька. Сам знаєш, що не тільки воєводиною — сотничкою рада б бути, аби спокій та якийсь достаток та вигода на старі літа.

Гетьман. Ну — сотничкам королі клейнодів не присилають, воєводи у них рук не цілюють, на маєтності привилеїв не привозять.

Хмельницька. Обійшлася б без усього того, аби не трястися кожної хвилі за голову твою — та й свою... (*Півжартом*). Та вже як не можна

б бути сотничкою, то згодилася б бути і воєводиною, аби тільки святий спокій! (*Знову з щирим жалем*). Такі людська недобрі, зависні, злі! Один на другого вовком дивиться, в ложці води утопили б, на шибеницю потягли б, якби могли.

Чорнята. Не знаю, Богдане — але краще б ти тих комісарів не тримав тут. Або так, або сяк — добили торгу чи ні, а тільки не проїдайтесь! Рушайте з Богом!

Гетьман. Чому так?

Чорнята. Щось воно йде між людьми. Не знаю, звідки, з якого боку й до чого воно йде, але йде, се бачу. Люде невірно дивляться. Кажуть, що з комісарами торг іде. Краще нехай їдуть!

Гетьман (*з роздражненням*). Я з комісарами секретів не маю, трактати всі при старшині, а людям до них зась!..

О. Дам'ян. Кождий нехай пильнує свого, до чого приставлений. Тайну царськую добре єсть хранити. Минули ті часи, як про все можна було на раді кричати. З криком дійшли до Кумейків, а з тайною — до Корсуня*.

Виговський. Коли має Русь прийти до сили, мусить поступати прикладом народів інших cum bene ordinata republica¹, а не зіставитися в неволі нерозсудної черни.

Чорнята. Може, й так, пане писарю! Та тільки треба подумати, щоб нерозсудна чернь тим часом не скрутила назад руки тим мудрим політикам. На що инше може ні, а на се в неї розуму стане.

Марія. Пан обозний правду каже: між народом чутка пішла.

Чорнята. Шемрають.

Гетьман. Ну?

Марія. Всяке говорять. І от що про київське воєводство — се я теж уже чула.

Захар Хмельн. А диви!

Марія. Між людьми чула, між простими козаками; звідкись воно йде...

Чорнята. Либонь, сами ляшки пускають. Тут манять, а людей збивають.

Марія. І про волоське господарство. Кажуть, хоче гетьман діличним господарем на Україні бути. А тоді й булаву назад королеві відошле, що тепер комісари принесли.

Єрмолович. Голос народу — голос Божий. Так воно й мусить бути! На що Польща! Яка держава була! — а на що звелася з республікою своєю! А нам, вийшовши з неволі, тим більше треба подбати, щоб мати управу сильну.

Гетьман. Так воно: польська шляхта а наше військо недалеко втекло одно від одного.

¹У котрих є добрий лад в державі...

Вешняк. Небіжчика короля як зв'язали? До чого Річ Посполиту привели! А був король — Боже мій, всім королям король!

О. Дам'ян. Богові мусимо дякувати денно і нічно, що возставив нам мужа по серцю своєму, як тебе, пане гетьмане, і про те думати, щоб панування твоє утвердити і поширити, а не то, щоб знову давати на поталу всяким крикунам, що старими гетьманами перекидалися.

Чорнята. Добре речеш, отче ігумене, тільки се все не до нас; а ті, кому треба, тебе не чують. (Павза). А ти, Богдане, стережись! Стережись, кажу, старий! (Неприємна павза).

Гетьман. Дай-но бандуру, жінко! (Приймає й пробує струни. Потім потиху співає, пригравуючи на бандурі: “Ой біда, біда чайці небозі”^{*}).

Хмельницька. От охота! Тільки собі та й людям тугу завдаєш!

Чорнята. Ей, заспіваєш ще сумнішої в таких тарапатах.

Гетьман. Може, молодші веселішої утнуть. А ну-ко, Семене!

Семен перевірює злегка струни, потім починає.

Виговський. Чи сотника Худолія^{*} пам'ятаєш, ясновельможний?

Гетьман. Чому ні! А що?

Виговський. Про нього побомкують. *Auram popularem captat*¹.

Чорнята. Верховодить хоче? Чи булава пахне?

Чорнята Семен (зачинає, розмова затихає. Співає пісню “Про козака і Кулину”^{*}):

Ой ти дівчино, ти мила моя,
Як же тя кличе та мати твоя?
“Біг мя створив дівчиною,
Піп мя хрестив Кулиною —
Козаче небоже!”
Кидай, дівчино, сюю долину,
Мандруй зі мною на Україну —
На Вкраїні, в Запоріжжю
Козаченьки пробувають,
Красних панянок не мають —
Тільки гори золотії
А річеньки медовії,
Кулино небого!
“Ой козаченьку, пане мій,
Який же буде палац твій?”
При березі при Дунаю
Там я свою хижу маю:
Густим лісом обсажену

¹Шукає у людей слави.

Красним цвітом оздоблену —
 То дім мій, то покій!
 “Гей козаченьку, пане мій,
 Який же буде бенкет твій?”
 Будем їсти, будем пити
 При криниці-студениці,
 Козацьку саламаху —
 З сухарями затирашу —
 Обід мій — покорм твій!..

Хмельницька. Жалісна співаночка, а ти ще жалісніший, Семене!

Чорнята. Молодому молоде в голові! Іншої жури не знає!... (Мала павза).

Гетьман. Так що ти про того Худолія чував, пане писарю?

Виговський. Та, властиво, нічого певного, а пригадалося мені, як заговорили про мальконтентів. Жалує, що Польщу помилувано, не розбито до решти, — на Варшаву, каже, треба було йти, голими руками її можна було тоді взяти, та, видно, пожалували короля та панів — гноїли військо даремно під Львовом та Замостям. А люде хвалять!

Чорнята. Війни хочуть люде, се так.

Дорошенко. Хочуть, се вірно, тільки хотіти легко — а як? Скорше як по траві не можна нічого зробити. Прибилися дуже і коні, і люде. І Орда також.

Виговський. З Москвою ніяк не дійдемо до кінця. Не хочуть зачіпатися. Ні з чим сей гонець їх приїхав. І Силуян* пише — ніяк їх не зрушиш. А так потрібні! Радивилові* написали ми листа такого гречного, як тільки могли, але як його Москва ззаду за плечі не візьме, таки не знати, чи він сяде. Більша надія на короля, що його затримає, аби трактатів не розбивав. Отже, виходить, що нам трактатів не можна зривати зараз.

Вешняк. А люде до війни рвуться.

Марія. Головно, що панів бояться — що ти їх, гетьмане, через трактати назад на Україну пустиш. Відома річ, скільки їх там над Случчю стоїть*, трактатів чекають, щоб до маєтків вертатися, порядок робити, людеї наново в ярмо запрягати. Скільки їх було з комісарами пустилося, якби люде не спинили! Про се слух пішов. Тому й бояться трактатів над усе в світі, й не вірять.

Чорнята. Та ще трактатів нема, а вони вже, иродові діти, почали людеї за повстання катувати! Що з Поділля пишуть! По крові ходять, катюги!

Виговський. Шкода людеї, а таки хлопи хлопами, мусять послушні бути панам. Сього ніяка війна і ніяке військо не перемінить. Се тільки Худолії можуть людам обіцяти, що вже не буде на Україні ні хлопа, ні пана, всі рівні будуть. Пан Біг і пальці на руді не зрівняв. Хлоп мусить бути хлопом.

Дорошенко. Шляхетську пісоньку заводиш, пане писарю! Уважай! Час тобі від неї відвикати! Не місце їй у війську Запорозькім.

Вешняк. Без шляхетства ми собі права і вільності здобули! Чхать на нього.

Виговський (*гнівно піднявшись з місця*). Правда скрізь правдою, пане полковнику! А шляхетства свого не маю чого стидитися і в війську Запорозькім. Коли хочемо, аби наш нарід руський дійшов свого права, мусять в нім бути *ordines ac honores*¹, як в кождім поряднім народі. Військо мусить воювати, старшина мусить правити, а хлоп мусить працювати. Послушність і покора мусить бути підставою.

Марія. Так ти говориш, пане писарю? Шкода, бачу, і тої шкапи, що за тебе на Жовтих Водах віддали*! Хлопаєш уже нас! А хто ж свої груди під Константиновим та під Львовом наставляв, дорогу до Замостя трупами своїми стелив? Не було чого тих людей і до війська брати, надією їх манити, що вони за волю свою боряться, як по війні зараз їх назад панам у ярмо віддавати! Пізно, не заженеш їх! Кров'ю своєю свободу вони купили, кров'ю запечатали. І не згадуї їм про се! Справді, був би тобі тоді Худолій страшний.

Хмельницька. Дивуюся я вам, милостиві панове, та й тобі, гетьмане! Дожили ви до старости, посивіли в військовій справі, і не подумаете ви про кращий лад якийсь, щоб не тривожитися від поголоски про першого марного крикуна. Щоб тобі, гетьмане, по стількох побідах, врівень з королями ставши, думати про якого-небудь Худолія! Таж то сміх людям і Богові образа! Або мусить бути якийсь лад в війську, для людей заслужених послух і пошана — або справді в світ за очі від такого війська. Краще на малій загороді в спокою вік свій скінчити, як отак на огні палитися, в тривозі й неспокою, в війнах і чварах вічних.

Гетьман. Не все разом, не все разом, жінко! Вчора ще нас пани гнуздали, який-небудь Чаплінський, негодивий син, наді мною знущався, а сьогодні ми, ледве вилізши з тої ями, та вже будемо драбину рубати — ту саму силу нищити, яка нас з неволі винесла!

Хмельницька. Одна неволя і друга неволя, як бачу.

Єрмолович. Середньою дорогою треба вміти піти, милостива пані! Правду кажеш, що та власть сліпої черни незносна, і бажання її *impossibilia*². Не можна через те розірвати до решти з королем і Річею Посполитою, бо мусили б піддатися власті черни.

Гетьман. З королем раді ми бути в згоді, сам знаєш, вашмосьт. Але за ним тягнеться та нещаслива Річ Посполита. Скільки ми подаємося на службу королеві, щоб скинув з себе те опудало, та що ж? От, кажеш, жінко,

¹ Стани і верстви.

² Неможливі.

що не годиться нам коритися черні — а король не кориться шляхті? Шляхті чи черні — невелика різниця.

Єрмолович. Мислю так, ясновельможний пане гетьмане і всі милостиві панове, що, не зриваючи з королем і Річею Посполитою, зможемо ми власть рейменту гетьманського скріпити і чернь на властиве місце поставити — сим чорним радам кінець зробити, tumultuosa consilia¹ скасувати. А своєю поміччю помогти і королеві шляхту та магнатів приборкати, і так нову унію Польщі і Руси sanam ac rationabilem² устави — королівства польського і гетьманства руського.

О. Дам'ян. Великого князівства Руського, як у нас на Україні за Святої пам'яті князів київських було. Настав час ту стару славу відновити і у Святої Софії Київської того великого князя всеї України з патріаршої руки укоронувати. Се всю справу розв'яже — власть його піднесе, і військо, і народ на місце поставить.

Єрмолович. Певно, що се б справу розв'язало, преподобний отче, тільки, щоб до тої коронації довести, мабуть, прийшлося б домашню війну витримати, і чи не скористав би з неї хтось інший замість нас?

Чорнята. Се — з головою в ополонку. Ані назад вернутися, ані виплисти! Десять раз безпечніше було на Низ тікати, як таке з нашими людьми починати. І не радьте ви такого, на Бога прошу!

О. Дам'ян. Невозможне у чоловіка можливе у Бога! Ангелом своїм заповість, да не преткнеш о камінь ногу свою! Бачить потребу народу нашого, плач його і лемент дійшли до нього.

Марія. Небезпечну річ радиш панові гетьманові, отче святий! (*В пророчім екстазі*). Зелене застелилося козацьким трупом, почорніло від козацької крові. Гетьмана нема. Полковники сами не можуть собі ради дати. Ніхто не хоче взяти проводу. Хто візьме, той згине. Люде тікають і гинуть на переправах. Військо лядське суне без упину на Україну... (*Тривога серед присутніх*).

Гетьман (*невдоволено*). Лиши, Маріє! (*Павза*). Що там з великим князівством, тут треба знати, як з трактатами бути. Воювати чи миритися? Тільки зараз все одно в похід не можна. Петро правду каже.

Вешняк. До трави не можна ніяк, се вірно.

Дорошенко. Татари донців бояться, Криму стережуть.

Гетьман. Ніяк їх не оговкаєш. Затялися!

Хмельницька. Мирися, гетьмане! Дають воєводство, бери воєводство! Страшно мені за тебе і за себе. Послужила фортуна — не спокушай більше пана Бога. Держи булаву, поки ніхто до неї рук не простягає. Будуть люде напирати — положи! Нехай бере котрийсь новіший. Ти доказав, чо

¹ Чвари.

² Розумну і корисну.

ніхто не доказав. Краще на спокою зажити ще слави та й поваги, яку заслужив, аніж чекати того, що Марія каже!..

Гетьман. До Польщі тебе тягне!

Хмельницька (з плачем). Бог то видить, що прожила б і тут, на Україні, і щаслива була б, коли б не такий час лютий!..

Захар Хмельн. Люте врем'я, у, люте! Що день прожив, то й слава Богу.

Дорошенко. Не журися, ясна пані! І на Україні в золоті ходитимеш, оксамити під ноги стелитимеш!

О. Дам'ян. Буде ще й на Україні сила, і багатство, і спокій, і власть за ласкою Божою!

Виговський. Черні тільки треба роги притерти.

Єрмолович. Розбурхався народ, як море. Не удержиш його ніякою силою, як не стримати війни якийсь час. Не привикли до свободи! Треба, щоб осілося трохи се все, ствердло, стужніло.

Захар Хмельн. Добре на всяке заручку у короля мати.

О. Дам'ян. Чому тільки у короля? Можемо мати і в Москві, і в Угорщині. І шведи, і ті з нами будуть! Зміркувать треба, а не триматися, як сліпий плоту, самої Польщі.

Гетьман. А ти, Докіє, нічого не кажеш?

Докія. Я мовчу. Як рішати! Ваше діло рішати, моє людям сказати!

Чорнята. З Польщею миритися — треба ще нею трусонуди! Торік не дотрусили, іще грушки зісталися! Ще з них пиха не вся злетіла!

Вешняк. Якби торік у Варшаві побували, можна б було з ними тепер говорити.

Гетьман. Щось і ти, Федоре, Худолієвими словами говориш!

Вешняк. Не гнівись, гетьмане! Сказав перед тобою по правді, не потайки, позаочі.

Дорошенко. Торік не побували, сього року побувать можемо. Не все разом. Дорога тепер нам відома.

Швидко входить осаул.

Гетьман. Що там, Іване? Що сталося?

Осаул. Люде ляхів б'ють, вельможний пане гетьмане! Наші спирають, а вони не слухають, сюди йдуть, хочуть твоїй милості доказувати.

Гетьман (встає). Ляхів? Яких ляхів?

Осаул. Та з бранців почалося, що до комісарів схоронилися. Пішли шукати їх по комісарських дворах.

Гетьман. Ну, се не до ладу. Ходім, куме! І ти, Федоре!

Осаул. Чарнецького, того, що з Кодака, ледве їм з рук видерли.

Чорнята. Нехай би їхали, поки цілі, я се давно кажу.

О саул. Позовський, той з Ніжина, утік до пана воєводи, а його побачили, ну й почалося. Хапають, кого допали... (*Виходять*).

Хмельницьька. Бідні люде, ах, нещасливі! (*Іде за ними*).

Олеся (*до Семена, що зістався, пропускаючи наперед Хмельницььку*). Семеночку!..

Ч. Семен (*радісно*). Ти тут, Олеся!

Олеся. Я за дверима була. І чула, як ти співав!

Ч. Семен. Чула?

Олеся. А до кого співав, признайся?

Ч. Семен. Не скажу, вгадай!

Олеся. Може, до мене?

Ч. Семен. Ач, яка догадлива! Ніби ти пішла б за мною на Україну далеку сухарі їсти, водою запивати, ти, пещена, ти? (*Обіймає й цілує*).

Олеся (*палко*). Пішла б, серце, скрізь, боса по тернах пішла б, козаченьку милий, за тобою. Аби тільки ти мене любив вірно і ніколи не покинув.

Семен. Не покину мою голубочку сизу! Не розлюблю до віку! Якби не любив тебе — і не жив би, серце моє маленьке! Відколи бачу тебе коло себе, наче світ мені відмінився: і щасливий я, і багатий, і нічого мені не треба. В якій біді не був би, аби ти була зі мною.

Олеся. А може, Семеночку, і біди не буде? Каже моя пані, що дає король гетьманові воєводство київське, староства і маєтки! Будуть вони жити в спокою і розкоші і ми коло їх — адже як мене, і тебе любить пані? Уже тоді не прийдеться сухара з водою їсти!

Семен (*насторожений*). А гетьман на те годиться? Прийме воєводство і кине військо?

Олеся. Він ще вагається трохи, бо не певний людей ще. Нехай трохи тільки пройде час, все до спокою прийде — пані каже, що, безперечно, він на се згодиться. Правда, Семеночку, як то гарно буде, як ми собі десь у гарнім місті будемо жити, в світ поїдемо?

Семен (*по павзі, перемінивши гадки*). В світ тобі хочеться, Олеся? А тут на Україні прикро тобі?

Олеся. Що ти, Семеночку? Я ж кажу, що з тобою мені скрізь добре, а без тебе я і до Львова не схотіла б! Один ти у мене, моє щастячко! Але чекай! (*Надслухує*). Ідуть сюди! Ходім звідси.

Гетьман з воєводою Кисілем входять. Кисіль роздражнений і збентежений.

Кисіль. Але ж, ясновельможний пане! Ми ж посла Річи Посполитої! Де ж після сього її повага, де splendor¹ Корони Польської, як її піддані підносять руку на її найвищих абмашіаторів². Убити, облупити, на Кодак

¹Блиск.

²Послів.

вислати грозяться! Бідних людей безборонних, вірних слуг королівських б'ють, забивають, без ніякої причини. Де ж і твоя повага і власть, ясно-вельможний пане гетьмане! Се ж сором перед усею Короною, перед усім світом християнським!

Гетьман. Що я можу тут допомогти, вельможний пане воєводо! Як тут рятувати мені повагу Річи Посполитої, як її не шанують її власні слуги, її сенатори, князі і магнати. На Поділля пан хорунжий що виробляє*? — спокійних людей християн побожних мордує! Під Галичем, під Львовом що шляхта броще? — голос людей невинних о пімсту до Бога волає. Радивил на Литві під час перемир'я що робить? — сотника мого Піддубського, чоловіка лицарського, на палю казав убити. Оповідали мені вчора, що так його катюга лядський нещасливо вигодив, що ще кілька годин на палі живий сидів — казав собі пити дати і в церкві по душі своїй дзвонити — хотів ще за життя своє подзвіння послухати. *(В сильнім розчуленню схлипує. Кисіль мовчить збентежений)*.

Гетьман *(заспокоївшись трохи)*. Пане воєводо! Шкода мені тебе яко русина і віри благочестивої чоловіка, що ти з тими катами віри нашої і народу нашого пристаєш! Правда, показував я тобі листа власних колегів твоїх, що вони про тебе пишуть? Яка віра, яке пожиття можливе з ними? Як огонь і вода, так Русь з поляками — не може бути між ними віри і приязни ніколи! Раджу тобі як приятелеві — поки час — відступись від ляхів і ти, і інші благочестиві, і пристань до нас, до війська. Лядська земля згине, я бачу се певно, а Русь буде панувати скоро, дуже скоро, ще в сім році! Знайдуться тобі і між нами, пане воєводо, честь і заслуга, маєтки, двори і все, що поштивому чоловікові треба. *(Кисіль робить жест протесту)*. А коли ні — пане воєводо! Чоловікові лицарському, bene nato¹ — чи не краще з своїм народом перетерпіти, а хоч би й згинуть навіть, ніж in discrimine regum² його виріктися і безчинно стояти, приглядаючися тій боротьбі на життя і смерть, тій агонії народу свого! Роздумай, ваша милість, глибоким розумом своїм! Адже з молодих літ був ти свідком наочним того, що діялося тут на Україні і в Польщі...

Осаул *(входить)*. Милостивий пане гетьмане! Там люде не хочуть заспокоїтися, доконче хочуть милость твою бачити і з тобою говорити...

Гетьман. Що за люде?

Осаул. Котрі козаки, котрі міщане тутешні... Сказано їм наказ твій, щоб дали спокій, але хочуть з тобою самим говорити.

Гетьман. Ну, то нехай ідуть, веди їх сюди! *(Осаул відходить)*.

Кисіль. Милостивий пане гетьмане, може, мені краще тут не бути, intra homines efferatos³, аби ще гірше не подразнити!

¹Благородному.

²В небезпечній хвилі.

³Серед людей роз'ярених.

Гетьман. Може, й справді. Пройди сюди, ваша милість. (*Випроваджує його*).

Входять люде, між ними Яким і Понурий — вони тримаються ззаду старшини; Чорнята, осаул, Джалалий, Вешняк.

Люде. До твоєї милости, пане гетьмане! Чолом!

Гетьман. На добривечір, панове молодці.

Люде. На добривечір, батьку! Поздоров Боже, батьку!

Гетьман. Що скажете доброго?

Люде. Та що доброго! Яке тут добро!

1 чоловік. Яке добро, як тут ляхів наперлося стільки! Сама зрада!

2 чоловік. Шпигують, армату оглядають, людей збивають, коней купують, риштунки.

3 чоловік. Ми їх ловити, а отамання боронить — кажуть, гетьман не велить. Як може бути, щоб гетьман не велів, коли зрада явна! Гетьман зрадників не буде покривати. До тебе хотіли вести, так спирають.

2 чоловік. До комісарів тікають, ховаються, а комісарська челядь не дає.

Гетьман. Комісарів чіпати не годиться, вони посли королівські. Королівських людей чіпати не личить.

1 чоловік. Яка комісія, милостивий пане гетьмане, коли то сама зрада. Яких нам трактатів треба!

2 чоловік. Війна мусить бути, а не трактати. Привезли клейноди твоєї милості — а яких клейнодів твоєї милості треба, як ти з волі й ласки військової і так гетьман! Манять тільки!

3 чоловік (*роздражнено і сміливо*). Військо на те не пристає. Військо трактатів не хоче. Війна мусить бути, аж поки пани ногами не накриються. Клейнодів їх не хочемо!

4 чоловік. Нащо королівської булави, як їх і так скільки набрали торік! Були булави гетьманські й рейментарські, княжі й панські, котру хоч вибирай.

3 чоловік. Не хоче військо ані їх ласки, ані їх надання.

Гетьман (*суворо*). Військо? Що тут балакаєш, чоловіче, про військо? Ти військо, чи, може, ти? Буде рада, військо своє слово скаже, а ви тут що пусте верзете. Знаєте, що на таких самовольців буває, що за військо беруться говорити?

1 чоловік. Не гнівайся, милостивий пане гетьмане! Твоя голова і воля в тім, а тільки нам жаль, лядську зраду видівши.

4 чоловік. Котрі до війська нашого і під реймент пристають, нехай живуть! А котрі не хочуть, видно, що нам доброго не мислять, і нам таких ворогів і християнству супротивників як жити?

5 чоловік. Пускати їх назад не годиться! На Кодак їх треба. А вони тут між нами швендяють!

4 чоловік. Їм вертати і не в голові! Вони сюди панів поприводили, а інші по дорозі лишилися, чекають тільки від них вісти, аби на Україну вертати.

1 чоловік. Хваляться людям, що вам, каже, з того прийде? Таки пан буде паном, а ви його будете служити.

3 чоловік. Не на те ми ставали, щоб тепер знову реєстри писати та людей розбирати, котрий у війську, а котрий панський. Війна нас усіх порівняла.

5 чоловік. Панські права наша шабля скасувала. Тепер нема вже: котрий козак, а котрий мужик!

Осаул. Гамуйтеся, люде, що крик підіймаєте!

Гетьман. Рада розсудить, чи бути війні зараз, чи на весну, чи битись, чи миритись.

3 чоловік. Не можна миритися, не бувають тому! Не дозволимо на те ніколи!

Гетьман (*грізно*). Що верзеш? Ти маєш не дозволити? Рада на те!

Понурий (*єхидно*). А, може, воевода?

Гетьман. Який воевода?

Понурий. Та його мосьть вельможний пан Кисіль, котрий і зараз тут за дверми нашу розмову слухає.

Неприємний рух між людьми.

3 чоловік. А давайте сюди воеводу, того гетьманського дорадника, коли так!

Гетьман (*вихопивши шаблю кидається на Понурого*). Гадино! (*Яким кидається наперед*).

Чорнята (*в останню хвилю затримує гетьмана*). Лиши, Богдане!

Джалалий (*Понурому*). Бог спас тебе! Та гляди, щоб при гарматі не опинились! Де бунт счиняєте, ви!

Гетьман (*Чорняті*). Спасибі, Іване! (*Спокійніше*). Гамуйтеся, люде добрі! Розваги треба. Війну як піднімати, з розумом треба піднімати, щоб ворог утіхи не одніс! Думаємо про се з полковниками (*показує на них*). А час прийде, раду зберемо. А комісарів не чіпляйтесь. Ідїть тим часом! Випийте по чарці та й додому! А другий раз не робіть того!

Люде (*кланяючися*). Дякуємо, милостивий гетьмане! Поздоров Боже, батьку! Чолом тобі!

Виходять, з ними осаул.

Гетьман (*знесилений від пориву, спускається на лаву*). Підїть ви, панове, поговоріть трохи з ними, нехай дадуть комісарам спокій. Годиться королівських послів одправити без образи, чи з трактатами чи без них.

Вешняк. Так, милостивий гетьмане! Але відправити їх треба скоро!
Гетьман. Розуміється. І чи не пахне там яким-небудь Худолієм?
Чорнята (*усміхаючися*). Розберемо, гаразд!

Виходять.

Гетьман (*задумано, поволі*). Треба відправити, треба відправити...
Хмельницька (*входить потиху і кидається до нього*). Ох, Богдане, любий...

Гетьман (*скинувшись з несподіванки*). Се ти, Олено?

Хмельницька. Що там діється!.. Людей невинних побивають. Ксьондзів до ополонки повели. А тут! Чула я, що тут було!

Гетьман. Ну, тобі чого боятись! Ти за мною безпечна!

Хмельницька. Ах, і за тебе не маю я певности. До часу фортуна служить, до часу коряться тобі! Не люде се, а звірі дикі! Краплі милосердя нема в них. Як подумаю, пригадаю, що я бачила і чула, — яку колію переходили люде на гетьманстві. Як згадаю небіжчика Сулиму, Павлюка покійника*, як їх свої ж люде за свої голови віддавали — як такі лицарі, ватажки, гетьмани під катівською рукою життя кінчили. Або тих, котрих своє ж військо побивало, топило, стинало... Не можу прийти до себе. Знаєш, Богдане, перед тим, як виїхати, мені тричі сон снився.

Гетьман (*невдоволено*). Що там із снами! Сон — кара, а Бог — віра...

Хмельницька. Бог з ним, такий прикрий сон! Буцім ти від мене тікаєш чи везуть тебе від мене, а я ніби шукаю дороги, і знаю, що ти десь недалеко, і не можу знайти дороги, і блукаю, і чую, що з кожною хвилиною менше мені надії, і плачу, плачу...

Гетьман (*стараючись розважити*). Ну, сльози — се не на зло, а на добро, на багатство та гроші...

Хмельницька (*обіймаючи його, далі спускаючися на коліна перед ним*). Богдане мій любий, єдиний. Ти один знаєш, що я тебе вірно люблю! Люде думають, я знаю, що я на твою славу та на гетьманський титул польстилася, але ти знаєш, що я любила тебе і тоді, як ти не був ні славним, ні багатим, і пішла б за тобою на край світа, якби ти мене покликав.

Гетьман (*усміхаючися і стараючися піднести*). Пішла б, кажеш?..

Хмельницька. Пішла б, єдиний, і тепер піду, якби ти булаву зложив, знов став, боронь Боже, чорняком бездомним.

Гетьман. Ну, не кажи, не віщуй!..

Хмельницька. Най ся пріч каже! Я кажу тільки, що не лещуся до тебе, не зарюся на багатства чи славу. Але, коханий мій, не можу я витримати такого життя. Не можу жити в сім страху, в сім пеклі.

Гетьман. Розходилося море українське. Мине час, знову стихне.

Хмельницьька. Стихне, але коли? І чи впливемо ми з тобою ціло? Як люде розходилися — не пізнати. Давніше добрі, милосердні, ласкаві — які стали ненависні, безбожні...

Гетьман. Залили їм за шкуру сала...

Хмельницьька. Знаю, але в злості своїй вони нікого не послухають, на нікого не вважають!.. І тепер я дивилась — і ще б хвиля, на тебе кинулися б. А за що — що спиращеш їм тих людей безборонних побивати, тих ксьондзів нещасних!

Гетьман. Заспокоються, кажу.

Хмельницьька. Може!.. Може!.. Але чи не краще не чекати того, не спокушати Господа? Богданочку, коханий! Мирися з королем, роби трактати, приймай воєводство, чи що дають там...

Гетьман (*приглядаючися, провіряючи щирість*). Воєводство, кажеш?

Хмельницьька. Воєводство чи староство... Мені все однаково, аби з пекла сього, з злості сеї на спокій, між людей привітних, ласкавих, поштивих, без зависти і гніву. Аби ми до них з вірою і пошаною, і вони до нас. В спокою, в вигоді, в достатку вік звікувати — постарітися в тиші любій і серед людей милих очі замкнути. Сади насадили б, квітники квітками засіяли. Слуг своїх вірних упокоїли, і вони нас при старості. Сини б твої повиростали на урядах високих — може, й на воєводствах, на господарствах позасідали... Ах, Богдане, любий, милий!.. Яка б я щаслива була і тебе любила... (*Цілує його руки й плаче*).

ОБРАЗ П'ЯТИЙ

15 лютого 1649 р.

Світлиця в гетьманській господі. Два столи против себе — за одним гетьман з старшиною, за другим — комісари.

Гетьман (*підводячися й передаючи Киселеві папір*). Так от, милостиві панове, коли не хочете просто з листом до його королівської милости, пана нашого милостивого, відїхати, — можете взяти отсі пункти, коли вони вам підходжі. Признаюся, що роблю се тільки з щирого афекту ку твоїй милості, пане воєводо, і інших ваших милостей, бо не думаю, щоб військо з сього було контентне.

Смяровський (*котрому Кисіль передав папір, читає з нього*). “Жалі наші криваві до того вже нас привели, що ми вже иншого пана собі мали шукати та кров'ю з неволі себе визволяти. Але послушні намовам ясновельможного пана воєводи brasлавського, готові зістатися при давнім вірнім підданстві нашим, коли сповнені нам будуть отсі пункти. Перше, аби скінчилася неволя, яку народ наш терпить в вірі своїй гірше, ніж від

турків, — себто як з віків бувало, аби і тепер була одна Русь в старожитнім законі грецькім, просимо, і аби всі церкви наші в Короні й Литві при нім зіставались. По-друге — аби воєвода й каштелян київський були з народу нашого й віри грецької, — аби не наступали на віру нашу, як теперішній. І митрополит наш київський аби мав місце в сенаті — аби ми принаймні тих трьох сенаторів мали з народу нашого: митрополита між духовними, а воєводу і каштеляна кивського між світськими, для охорони й пильнування прав народу нашого. Четверте... (*Кисіль дає йому знак перестати*).

Кисіль. Як бачу, ясновельможний пане гетьмане, в концепті тім, хоч в словах коротких, виложені річі важні й глибокі, котрі належить зважити і розібрати по-тонку. Для того дозволиш, може, щоб ми їх обміркували між собою і коли в чім буде нам инакше видитись, на письмі ж свій концепт подали?

Гетьман. Справедливо кажеш, милостивий пане воєводо! Прошу хоч тут у мойй господі в котрійсь світлиці, де буде вигідніше...

Кисіль і комісари поволі виходять. Гетьман теж, по хвилі вертається.

Мясковський (*до Смяровського, з роздражненням*). А то собі понасмарували — не пожалували, прокляті смаровози! Митрополита схизматика в сенат, чи бачив хто! Та з ним там жаден біскуп не засів би! Образа Богові і християнству!

Смяровський. Недовго вже їм гримасувати! Не дні, а хвилини Хмелька пораховані. Бачив перед хвилею нашого конфідента. Справді, диявольсько поінформована bestія! Слідить у гетьмана не то що кождий крок, а кождий рух. Жде тільки відомости про наше військо.

Мясковський. Сьогодні мусить вернутися наш післанець.

Смяровський. Тоді Хмелькові кінець. Мальконтентів сила. Вибухне разом як огонь. Вже не в голові їм буде розправляти про сенат.

Мясковський. Чисто як сліпий про кольори!

Виходять і вони накінці. Осаул, провівши їх, вертається і зачиняє двері.

Виговський (*до гетьмана, обережно*). Сих пунктів вони, безперечно, не приймуть. Значить, війна, милостивий пане гетьмане?

Гетьман (*рішуче*). Так, пане писарю. На те й ставляємо сі пункти. Я думав з вами і сам. Багато. І бачу — мусить бути війна. Тепер і зараз! (*Підводиться*). Воля народня — воля Божа. Годиться їй скоритись! Чи правда, панове полковники?

Чорнята (*кидається до нього*). Отсе гаразд, Богдане!

Дорошенко (*теж поривається до нього*). Чолом за се, батьку!

Інші присутні. Авжеж, авжеж! Мусить бути війна! Треба ляхів кінчати! Не доки відкладати. Коваль клепле, поки тепле!

Чорнята. Люде вже терпець потратили. Щохвилі-години чекають тої вісти.

Гетьман (святочно). Мусимо сповнити волю святішого отця патріарха — як він нас благословив і кінчати ляхів наказав. Та й як не послухати — такого великого старшого гостя любого! З тим він нас благословив і з проступків наших розрішив.

Вешняк. Не первина за віру воювати! Голови наші будемо покладати і кров проливати!

Гетьман. Так, писарю! Приготов і лист до Москви — треба зараз дати знати, що ми за віру хочемо до кінця стояти. Коли мають сумління в серці своїм, мусять нам допомогти, бодай на границю литовську наступати. І донцям наказати, щоб не зачіпали Орди, доконче. Треба когось швидкого вислати.

Чорнята. Семен може. Він проворний, нівроку.

Гетьман. Гаразд.

Дорошенко. На донців би комликів підняти, се певніше, як московський наказ.

Гетьман. До князя семигородського так само, з кріпким потвердженням, що ми по траві підемо конечно. Аби під Мункач* наступав, з яким військом може, доконче, хоч би й невеликим. А ми, як з королем дійти кінця не могли і він нам на ворогів і кривдників наших управи не дав, — королем його мати не хочемо, і князеві будемо помагати Польської Корони доходити. Та щоб Радиви́ла оповістив, що ми заодно з панамі кальвінами у всім будемо.

Виговський (записуючи гадки). Гаразд, слухаю, милостивий пане гетьмане!

Гетьман. Про Радиви́ла, про Радиви́ла, пане писарю, з великим потвердженням напиши! Тут всьому ділу сук!

Виговський. Буде зроблено, ясновельможний!

Чорнята. По полках би вже тепер обіслати!

Гетьман. Не инакше. Всім полкам! Аби коней годували і в дорогу готові були, до скорого походу, без возів і армати! Знайду то все у ляхів. Хто б із козаків узяв оден віз на війну, велю голову стягти. І сам не візьму жадного — хіба юки та сакви!

Вешняк. А то веселе серце у людей буде!

Дорошенко. Громадою підуть, оден перед другим!

Джалалий. Щоб усі підіймалися, чернь і козаки, війну кінчати, аби більше панів не було!

Гетьман. З котрого двору не буде нікого, грошима по чотири талари до скарбу. А хто йде, щоб тільки два фунти пороху мав та сухарів трохи.

О. Дам'ян. По церквах розписати, щоб Господа за гетьмана і військо просили. А короля більше нема чого поминати, тільки пана гетьмана з військом Запорозьким. Час нам себе з неволі лядської свободити. І в листах писати військо не “короля його милости”, тільки “Божою милостю, іменем його милости пана гетьмана”.

Гетьман. Ну, се до війни не тичеться!..

О. Дам'ян. Чому? В таких речах все тичеться, все важне, менше і більше. Не схотів його милість король королем нашим, королем руським бути — нас і себе з неволі панської свободити, Бог з ним — належить нам власну свою главу в місце його возставити й ушанувати. Показав Господь волю свою над ним в очах християн і чужовірних. Годиться і нам ласку його ушанувати, підвестися і сміливо в очі світові цілому глянути!

Гетьман. Ну, се довга історія, отче ігумене, поговоримо про се іншим разом. Іди, пане писарю, кажи писати канцеляристам листи!

Виходить, старшина помалу розходиться.

1 полковник. Не знати тепер, де правда, чи те, що війна буде, а пункти тільки про око, чи про війну — про людей, а на сі пункти будуть знову пункти, та по пунктах ще пункти, аж поки ляхи Україну знов не обсядуть.

2 полковник. Ворожки хіба спитати, може, вона що знає, — а більше, мабуть, ніхто.

1 полковник. Ми у неї, а вона у нас! Дивись, он зазирає, хоче знати, мабуть, на чім порішили.

Ідуть до Докії, що показалася з дверей. Входять і інші, між ними Яким, по хвилі Семен — бере його набік.

Семен. Ти знову тут, Якиме? Чи не занадто вчащаєш? Та що ти такий? Не ведеться тобі чи що?

Яким. Ні, все йде як у дзигарку. Готове все — маленька іскра впаде, і все злетить у повітря: і гетьман і його панство!

Семен. О? Ти таки наважуєшся!

Яким. От того ж і єсть, що не наважусь! Все готове — а певність пропала.

Семен. Справді, се річ страшна, пропасти можна!

Яким. Пропасти? Ну сього я не боюся, на се йшов. Та не так воно й страшно. Думаю, що властивої небезпеки для мене нема — якби навіть і не вдалось. А прийшлося би згинуть — знав би, принаймні, за що. За те, що хотів вислобонити народ наш з чар сього лукавого чаклуна, що заворожив його, відібрав у нього розум, волю, обпугав невидними нитками в найвищий час, як сила народня піднялася, і гинуть люди тисячами, на смерть ідуть і смерть несуть іншим — не задля свободи, не задля добра народнього, а на потіху марних забагів сього лукавця, що сам перший сміється з їх віри й

охоти. Сокирою бути, щоб розрубати сю хитру машину й спинити її штуки!.. Але — в останню мить — я стратив віру... Хто розгадає сього хамелеона, що в одну хвилию заграє червоними кольорами, пурпурою царською, засяє золотом, камінням дорогим, блисне, оманить... Чи він тоді щирий, як віщує народові волю й славу, козацьке українське панство? Чи тоді, як укладає господарство для себе, для Тимошка свого? Має привилеї на воеводство? Чи, може, й сам він не знає, куди його хвиля несе, куди винесе, і сам кидається у всі боки, не знаючи чого хопитись?

Семен. Ну, я ж тобі давно казав, що його не так легко вгадати, а ти напирав на своє...

Яким. Говорити можна без кінця — ти в сей бік, а я в той. А тим часом минає хвиля велика, і зістанеться наша Україна знову на міліні, і прийдуть ляшки й недоляшки, і скрутять її знову, знеможену, і запряжуть у свій плуг на сотні літ. Але (*притишеним голосом*) — коли справді я підйму руку на чоловіка, котрому судилось її не запропастити, а визволити? Як відпокутую я сю помилку? Як тут угадати? Я заглянув йому в душу так глибоко, як тільки було можна, але я не прочитав його душі. Ах, Семене! Як страшно помилитись в той чи в сей бік — випустити його, коли він ворог, а погубити — коли він свій. Я стільки працював над сим! Я вложив всю душу, всю силу — так що як я сю справу кину, я зістанусь мертвим чоловіком — трупом, якому вирізали серце. А я — не певен...

Підходить Докія і перебиває.

Докія. Якиме, чому ти не прийшов вчора ввечір? Я тебе шукаю скрізь. (*Семенові*). Семеночку, тебе там батько питавсь, отам, у отаманській світлиці я його бачила. (*Семен іде*). Слухай, Якиме! І я, і Марія дуже стривожились...

Яким (*стривожено*). Марія? А вона ж звідки? Що вона може знати?

Докія. Що ти так дивишся? Ніби я їй розповіла? А що я могла розповісти? Хіба ти мені казав? Ти тільки підходив до мене та випитував, та вертів мною, як лялькою. Ні, Якиме! Я нічого їй не казала про тебе. Навіть і того, що могла б сказати, — що бачила і знала, хоч і не від тебе. Але сеї ночі відкрилося все!

Яким. Як відкрилося?

Докія. Як саме, хочеш знати? Ну, скажу! По зорям, серденько! Ся ніч була така, що відкриває. Се наше і твоє щастя.

Яким. Яке ж тут щастя?

Докія. Таке, що якби не се, то ти, може, й справді підняв би руку на гетьмана — за чотири дні, о вечірній годині. (*Яким схвильовано дивиться на неї*). І згинув би.

Яким (*понура*). А тепер би то вже не підйму?

Докія. Не підіймеш, серденько, не підіймеш! І я на те сьогодні бігала за тобою скрізь, щоб тобі сказати, аби ти кинув і не баламутив людей, і не плескав більше нічого, бо все однаково відступиш від сього.

Яким (так само). Що б таке мене відвернуло?

Докія. Та вже не вгадаю, що саме. Мабуть, переконаєшся, що не личить тобі се діло.

Яким. Гм, цікаво! А, може, ви ще що прочитали по зорях?

Докія. Прочитали? (Вагаючись). Ну що ж, скажу. Тільки ти, мене не спитавши, не смієш більше ні одній душі більше сказати.

Яким. Ну?..

Докія (хвилюючись). Гетьман проживе ще несповна десять літ. Він до самої смерти буде воюватися з західнім королем, і ніколи не буде миру. З його смертю почнеться усобиця і страшенна війна. Україна буде лежати пустинею і сусіди будуть ходити по ній, і ніхто їм не зборонить. Пан північний, полудневий і західній будуть битися за неї, а вона лежатиме мертвим трупом... довго, довго — аж тоді воскресне і встане. По двіст'ох літах, як новий чоловік... (Задихується).

Яким (помовчавши). Ти й гетьманові се казала?

Докія. Ні, гетьманові Марія не казала говорити. Вона каже, що людині недобре знати, що її чекає. Вона сьогодні рано була у нього і спитала, чи буде війна. Сказав, що буде нестеменно. Тоді вона сказала, щоб спішився, бо буде мати велику побіду. Більш нічого.

Яким. Так ти думаєш, що я через се відстану від того, що задумав?

Докія. Не думаю, а таки знаю. Упертий ти, Якиме, і тяжко тобі відставати від сього, що виносив у собі! А таки нема ради!

Надходить Семен, радісно схвильований.

Семен. Ну, братця, війна, війна, велика війна буде! Мене посилають гінцем до Москви — лист до царя і до Силуяна відвезти, на Литву підіймати. Тільки про се — батько казав — нічичирк!

Докія. Так ти, слухняний, так і робиш!

Семен. Ну, тобі можна, і Якимові також! Просись, Якиме, зі мною! Поїдемо удвох. Ех, розсунься, світе, тепер! Україна гуляє!

Яким. Ну се ще побачимо, як загуляє!.. Що до Москви ти поїдеш, се вірю, але чи буде війна — се я ще посиджу тут та почекаю.

Семен. Ще не віриш? От чортова личина! Тобі вже не як святому Хомі — пальця вложити, а під гармату підложити та розторощити, щоб увірив!

В світлиці збирається багато людей, вони схвильовано розмовляють з осаулом, добиваючися побачити гетьмана.

1 чоловік. До ради, каже, підожди. А коли її діждешся?

2 чоловік. Доти лядське військо знов усю Україну знищить і в неволю поверне!

4 чоловік. Де прийдуть, нікому помилування нема! Впень рубають, палять!..

2 чоловік. Жінки ні одної не минуть!

1 чоловік. Не можна ждати, ніяк не можна...

4 чоловік. Гетьман!

З'являється гетьман. Люде притихають.

1 чоловік. Не погнівайся, батьку!

2 чоловік. До твоєї милости, пане гетьмане!

Гетьман. Ну, що ж тут знов? Та ж се ті самі, що оногди у мене були?

1 чоловік. Та ми ж, ми!

4 чоловік. Не вели мовчати, вели слово сказати!

1 чоловік. Не можемо чекати до ради! Погибіль нам!

3 чоловік. Зрада явна! Що ж ти на се, пане гетьмане?

2 чоловік. Військо лядське наступає, а тут трактати!

4 чоловік. Так нас за трактатами всіх, як горобців, руками заберуть!

1 чоловік. На те й сидять тут та манять.

Рух між людьми. Голоси:

“А диви, прокляті ляхи! Бити їх, недолюдків! Гетьманові покажіть!”

Люди протискаються наперед, з поклонами передаючи гетьманові розкриту шкатулу.

Гетьман. Ну, а се що ж знов?

5 чоловік. Та не гнівися, твоя милость!

6 чоловік. От що комісари з собою попривозили!..

Гетьман. Звідки ж ви се взяли?

5 чоловік. Та в комісарській же господі.

7 чоловік. Трактати, кажуть, — а вони людей на зраду призводять!

Гетьман (*гнівно*). Як же се ви поважилися без мого та й військового слова таке вчинити? На послів руки підняли, пограбували!

5 чоловік. Ані пальцем не рушили нічого, тільки отсі їх листи.

6 чоловік. Які послы, коли вони між людьми королівські листи пускають?

Гетьман. Се моє діло, ми з ними трактати ведемо. І ніяких листів вони пускати не можуть — ніхто їх не прийме. Бачите сами — що привезли, то й лежить у них. Між нами нема зрадників, тільки вірні люде! Ніхто на привилеї королівські не польстився. Не час тепер привилеї приймати! Тепер війна мусить бути!

Радісні голоси. Війна! Війна! Ляхів кінчати! В похід усі!

Гетьман. Листи в полки вже готові. Ану, пане писарю, прочитай, як воно буде.

Виговський (*читає*). Пане полковнику! За одержанням сього листа нашого зволь зараз усім людям оповістити, аби коней годували, порох і борошно готували і були готові по Велицідні за першим обісланням нашим, нічим не вимовляючися, під карою військовою...

Голоси (*з великим захватом*). Так, карати! Хто не піде, на смерть карати! Так, батьку! На війну всі!

Гетьман. Аби не було так, що тут у мене під носом на війну кричать, а як до війни — то і з дому не витягнеш!

Голоси. Сами поб'ємо! За ноги витягнемо.

Гетьман. Велів нам святіший отець патріарх ляхів кінчати, аби вірі нашій святій вже раз свобода настала. Мусимо то зробити — визволити народ наш від неволі панської! Не положимо зброї й рук не покладемо!

Голоси. Не покладемо! Поки крові й життя нашого!

Гетьман (*з завзяттям*). Не постоїть мені нога жадного ні князя великого, ані малого шляхетки на Україні. Зажену дуків і князів за Вислу, а як котрийсь з менших захоче нашого хліба з'їсти, нехай нашому війську Запорозькому буде послухний, а на нас не брикає!

1 голос. “Нависли, вражі ляхи, нависли,
Неначе мухи на Вислі...”

Гетьман. Так! А станувши на Вислі, скажемо: “Сидіть і мовчіть, ляхи!”

Голоси. Поки цілі! А будуть за Вислою ще кричати, знайдемо і там їх певно! Знайдемо! Дістанемо! Підемо за ними скрізь!

Гетьман. Виб'ємо з лядської неволі народ наш весь! Поможе нам в тім уся чернь — по Люблин і Краків. Не одступимо її, бо то права рука наша. Не буде того ніколи — аби, хлопство знісши, на козаків не вдарили. Будемо мати двісті, триста тисяч свого війська, а орду всю при тім — на охорону вільности всього народу нашого.

Голоси. Так-так, батьку! Скінчилося лядське панування! Настає наш час.

Гетьман. Ідіть же, скажіть усім — нехай будуть доброї мисли і до війни готуються. Не буде ніякої згоди, ніяких трактатів — війна, війна мусить бути, доки не буде свободи у всім нашім панстві Українськім!

Голоси. Спасибі, батьку! Поможі Боже, батьку! Звеселив нас гетьман! Кінець тепер Польщі, братця!

2 голос (*заводить півспівом*):

Гей тепер, братця, у скоки,

Візьмемося у боки!

Заженемо ляха, вражого сина,

Аж за той Дунай глибокий!

Виходять гучно і гамірливо. Гетьман вийшов тим часом. В світлиці різні люде з'являються, розпитуються й виходять, жваво розмовляючи, в піднесенім настрою.

Семен (*побачивши Олесю, що заглянула теж до світлиці*). На добридень, Олесю, тобі. А що ж ти така смутна, та й либонь плакала?

Олеся. Та чула вже, Семеночку! Їдеш та й так далеко! Та й сумно у нас, пані так плачуть!..

Семен. Плачуть, кажеш? А ми тут радіємо, як на Великдень.

Докія (*Якимові, ласкаво, беручи його під руку*). Ну що ж, Якимоньку? Не вгадала я? Мабуть, нічого з того, що ти був задумав?

Яким (*що досі задумано і радісно слідив за тим, що діялося перед ним, відповідає поволи в тій же радісній задумі*). Мабуть, угадала, Докіє!

Докія. Так, Якимоньку, се треба облишити! Гріх такій хвилі впоперек плисти. Без пана гетьмана тепер не обійтися. Та й він против хвилі не попливе, як би не насадили на нього, щоб у инший бік завернути.

Яким (*так само*). Не попливе, мабуть, не попливе!

Осаул. Розійдіться, люде добрі, комісари йдуть на розмову з паном гетьманом.

Докія. Не проміняє він ні на воеводство київське, ні на господарство молдавське сього щастя, щоб іти в головах сеї хвилі великої!

Яким (*з наглим поривом*). В головах народу свого — в поході до волі, до долі! (*З новим поворотом непевності*). Ах, якби певність!

Входить гетьман з старшиною, за хвилю — Кисіль з товаришами.

Гетьман. Що ж, ясновельможний пане воеводо?

Кисіль. Против переданих твоєю милостю пунктів списали ми свої й просимо тебе, ясновельможний гетьмане, і всіх ваших милостей їх розважити і гадку свою об'явити. (*Передає папір, гетьман мовчки передає його Виговському*).

Виговський (*читає*). “Хоругов і булаву од маєстату його королівської милости і Річи Посполитої прийнявши, пан гетьман і все військо Запорозьке зістаються в вірнім підданстві своїм, що і листом тим своїм освідчають. А що для недостатку живности коням, велике військо — всі полки для спорядження реєстру і відділення згромадженого поспільства на сей час стягатися не можуть, то комісія відкладає то до трави, до Зелених Свят руських*, на котрий то день пан гетьман війська Запорозького має спорядити п'ятнадцять тисяч, тримаючися давніх звичаїв і привилеїв війська Запорозького, аби якнайближче Дніпра і шляхів воеводства Київського військо споряджене...

Гетьман. Дай сюди, пане писарю!

Виговський. Прошу, ясновельможний пане гетьмане! (*Передає*).

Гетьман. Се все, що ви, вельможні панове, написали, не придасться на ніщо. Бачу я, що ніяких пунктів не буде і поїдете ви з сим листом до його королівської милости! (*Перечеркує пункти і передає Киселеві*).

Кисіль (*збентежений*). Що робиш, ваша милість! Спам'ятайся, ясновельможний пане гетьмане!

Мясковський. Се нечувана інсоленція!

Бжозовський. По всіх милостях найяснішого короля не годиться тобі зневажати його послів, ясновельможний гетьмане!

Гетьман. Єсть час і на ласки! Жалую, що ваші милості поспішилися привезти королівські привилеї, коли ще комісія не була покінчена. Їм час був тільки по трактатах хіба! (*Бере з столу й передає Киселеві й його товаришам привилеї, захоплені людьми*).

Кисіль (*в замішанню*). Але... Що ж се... Звідки сі листи?..

Мясковський (*роздражнений і збентежений*). Ат, до дябла!

Смяровський (*потиху до нього*). Ну, тепер пропало все! Пропали й ми!..

Гетьман. Не годилося їх везти вам, милостиві панове! Хто ж може з нас прийняти королівські надання перед укінченням комісії! А з комісії нічого не буде, я ж се сказав вам!

Кисіль (*смирено*). Розуміємо, ясновельможний пане гетьмане, що тепер тобі час недогідний, отже, й просимо відложити.

Гетьман. Нічого не буде, милостивий пане воєводо! Тепер мусить бути війна. Я вже казав — був час трактувати, тепер нема. В тім нікого не услухаю і ні перед ким не уступлю. Правда, що я малий і незначний чоловік, але Бог мені то дав, що я тепер став самовладцем і самодержцем руським. Мушу, поки жив, народ свій з неволі лядської вибити — инакше буду за се одвіт перед Богом мати.

Кисіль. Бог велів нам християнам за віру против неприятеля хреста святого стояти, ясновельможний пане гетьмане, а не між собою, між християнством *cruentas lixas*¹ вчинати.

Гетьман. Ні, пане воєводо! Не з турками нам воювати, коли дома маємо неволю, гіршу від турецької. За границю на війну не піду, шаблі на татар не піднесу! Досить маю тепер на Україні, Поділля, Волині! Досить вчасу, достатку і пожитку в тій землі і державі моїй — по Львів, Холм і Галич! Правда, панове полковники?

Голоси. Так, милостивий гетьмане! Істинно! Досить ми Короні Польській служили. Час нам уже про себе подумати!

Дорошенко. Миліший нині нам поганин татарин, що з кормиги лядської вибитися нам помагає, аніж вельможні пани-католики, що нам знову ярмо наставляють!

¹Криваві спори.

Джалалий. Скінчилося лядське панування! Час уже нам свою Річ Посполиту козацьку мати!

О. Дам'ян. Не схотів король нашим руським королем бути, будемо мати свого великого князя!

Гетьман (*встаючи*). Так от, я думаю, милостиві панове, що тут вашій комісії й кінець. Лист до його королівської милости виладимо і просимо його з униженим поклоном нашим передати.

Кисіль (*переговоривши з товаришами потиху*). Коли така твоя постанова, милостивий пане гетьмане, не будемо суперечити. Роздумайся лише добре, як сю справу кінчаєш. А ми просимо тебе тільки одного нам на прощання не відмовити — в'язнів, котрі у тебе, слуг і жовнірів короля його милости з нами відправити.

Гетьман. Про се вже була між нами мова, ясновельможний пане воеводо. Що сказав тоді — і тепер не переменяю: без ради військової не можу їх відпустити.

Мясковський (*роздражений*). Але ж подумай, пане гетьмане, — і невірні погани пускають в'язнів на знак доброї приязни! І через мене самого Ібрагім-султан, цар турецький*, тому дев'ять літ дарував королеві його милості покійному кілька сот в'язнів з галер і сараю свого, — а ваша милість, будучи підданим короля його милости, взявши хоругов і булаву від пана, не хочеш слуг панських і дворян рукодайних панові свому віддати?

Бжозовський. Кодацьку залогу, ясновельможний пане, навіть не шаблею, не на пляцу бойовім взято, але за кондиціями трактатовими, — а їх в тяжкім голоді і неволі тримаєш!

Мясковський. Що ж далі про твою віру, послушенство і зичливість ми і вся Річ Посполита мають розуміти?

Гетьман (*починає хвилюватись*). Шкода про се говорити! Коли в Річі Посполитій Ярема Вишневецький верховодить, годі мені думати, як вона про мене має розуміти!

Кисіль. Але ж король, ваша милість!..

Гетьман. Нехай король не дивує! То річ завойована! Бог мені то дав. Пущу їх, коли не буде жадної зачіпки на війну від Литви і від ляхів. А тим часом нехай Потоцький почекає тут свого брата, що мені Бар зайняв, місто моє власне. На моім Поділлю кров християнська лється! Я вже велів туди полки рушити і Потоцького живого до мене привести. Скінчилося! На добраніч, милостиві панове! Час не ранній, а по місті багато всякого народу ходить і нелегко робити з ним порядок.

Кисіль і комісари. На добраніч, ваша милість! На добраніч вашим милостям!

Прощаються й поволі виходять.

В хаті потроху темніє. Яким, поки комісари виходять, з поклоном приступає до гетьмана, їх розмови не чути.

Вбігає осаул.

Осаул. Там, батьку, люде знов приловили кількох кодацьких, що до комісарської господи наважилися тікати. А твоя милість не велів. Люде бити взялися.

Гетьман. Скажи, щоб пустили. Видати їх не годиться, а котрого щастя, що втече, не кажи їх дуже ловити, а боронь Боже — бити. Ми з того бідніші не будемо. *(Осаул виходить. Гетьман до старшини, з утomoю)*. І нам, панове, час на спочинок. Притомилися. Та не одно й обдумати треба. Рання рада від вечірньої мудріша, кажуть.

Старшина прощається й починає розходитись.

Докія *(прокрадається до Якіма, що все ще стоїть, чекаючи, аж старшина вийде)*. Чую, що й ти їдеш, Якимочку, в далеку дорогу?

Яким *(з радісним заспокоєнням)*. Їду, Докіє! Скінчилося. Гора з плеч упала!

Докія. Приходь же попрощатися. *(З ваганням)*. Я вже тебе не побачу потім, Якіме! *(Значуще)*. Знаєш?

Яким *(спокійно і також радісно)*. Що Бог судив, Докіє! *(Докія непомітно обіймає його)*.

Темніє більше. З других покоїв вибігає Хмельницька й підбігає до гетьмана, що в утомленій позі сидить на ослоні, — вона падає на коліна, обіймаючи його.

Хмельницька. Богдане, що ж се? Війна? А ти ж казав!?

Гетьман. Не можна инакше, Олено! Буде, як люде хочуть. *(Хмельницька тихо плаче)*.

Хор парубків *(десь за сценою)*:

Ой, де вони йдуть, там луги гудуть,

Поперед себе вороженьків лавою женуть...

І зійшла зоря, осіяла всіх —

Підіймається наша Україна,

Весь хрещений світ.

Гетьман. Підіймається! І хто спинить її? Нема сили такої.

Базалія — селище міського типу тепер Теофіпольського району Хмельницької області.

с. 234 Корниця — село тепер Білогірського району Хмельницької області.

с. 235 Ляхівці — селище міського типу, з 1946 р. перейменоване в Білогір'я, тепер центр Білогірського району Хмельницької області. Засноване в 1441 р., магдебурзьке право — з 1583 р.

Дубно — місто обласного значення в Україні, тепер центр Дубенського району Рівненської області. Дубно згадується у писемних джерелах з 1100 р., але засноване значно раніше. Перша згадка про нього зустрічається в Ппатівському літописі.

с. 238 ... на підставі права магдебурзького, в часті четвертій описаного... — у цій частині йдеться про правила обрання суддів та діяльність міських судів.

Розділ II. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Хмельницький в Переяславі

Вперше опубліковано окремим виданням у Києві 1917 р.

Авторська дата: “Симбірськ, Колки, 1915”, тобто драму М. Грушевський написав під час перебування у засланні.

Друкується за останнього прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, наречки, замітки, історичні образи... — С. 391–486.

с. 241 Образи сі оперті головно на дневнику посольства комісарів, списаного Мясковським — йдеться про щоденник львівського підкоморія Войцеха Мясковського про поїздку комісарів польського уряду до Богдана Хмельницького на початку 1649 р., вперше опублікований у кн.: Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. — Томъ I. — К., 1898. — С. 314–329; републікація уривків щоденника у перекладі українською мовою була здійснена у виданні: Історія України в документах і матеріалах. — Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки) / Склали М. Н. Петровський і В. К. Путілов. — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — С. 146–147, 150–158. Як зазначив М. Грушевський у преамбулі до твору, він широко використав нотатки В. Мясковського, коли створював діалоги Б. Хмельницького з польськими комісарами. Названий щоденник й інші історичні джерела були використані також для достовірного відтворення різних настроїв між козаками, зокрема, планів замаху на Б. Хмельницького та інших важливих деталей того бурхливого часу. Дія п'єси відбувається у Переяславі, де 9–16 лютого 1649 р. проходили переговори Б. Хмельницького з депутацією від польського уряду, яку очолював київський воєвода Адам Кисіль.

... посольства Смяровського... — для боротьби з українським визвольним рухом польська шляхта не гребувала й підступними ходами. Показово у цьому плані була місія православного шляхтича-українця, королівського секретаря Якова Смяровського, якого король у березні 1649 р. “вирядив до Хмельницького наче у посольстві, насправді ж для бунту”. Розраховуючи на те, що Смяровський у свій час був підстаростою черкаським і мав чимало знайомих поміж козацькою старшиною, польська верхівка спробувала підкупити козаків. Фактично королівський секретар виїхав в Україну для організації змови проти українського гетьмана, маючи для спокуси козацької старшини 50 чистих нобіляційних листів-привілеїв, куди залишалося лише вписати прізвище пошукувача шляхетського герба. Прудкий шляхтич знайшов лише чотирьох запроданців поміж повстанцями, п'ятий виявився патріотом. 11 травня Яків Смяровський був убитий козаками.

... Богдан Хмельницький, гетьман козацький, в тім часі коло 55 літ — сучасні історики фіксують дату народження Б. Хмельницького — 27 грудня 1595 (6 січня 1596) року.

Олена Хмельницька, бувшиа Чаплінська (або Чапліцька), жінка гетьмана, коло 30 літ — Олена (Мотрона; р. н. невід. —1651) — шляхтянка, дружина Данила Чаплінського, особистого ворога Б. Хмельницького. З нею гетьман одружився у грудні 1648 р. Хоча сам Богдан палко кохав Мотрону, його оточення і насамперед його сини бажали позбутися її. Серед старшини гетьманшу називали “ляшкою” і підозрювали у зв'язках із колишнім чоловіком Чаплінським. У травні 1651 р. відомий своїм лютим норвом Тиміш Хмельницький під час перебування батька у поході стратив свою ненависну мачуху, повісивши її на воротах садиби.

Захар Хмельницький, свояк гетьмана — свояк — це брат дружини або чоловік сестри, а Захар Михайлович Хмельницький був двоюрідним братом Богдана. Точні роки життя невідомі.

Іван Чорнята, військовий обозний, старий чоловік — Іван (Герасим?) Чорнота (Чернята, Чарнота; 1613–1651) — український військовий діяч, полковник, генеральний обозний у 1649–1651 рр., сподвижник Хмельницького.

Семен Чорнята, його син, молодик — бракує даних про цю особу, ймовірно, персонаж вигаданий.

Іван Виговський, писар військовий — Іван Остапович Виговський (?–1664) — український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорізького у 1657–1659 рр.

Іван Ковалевський, осавул військовий — український військово-політичний діяч, дипломат, генеральний осавул в уряді Б. Хмельницького (1655, 1656), І. Виговського (1658) та Юрія Хмельницького. Своєк Богдана Хмельницького, його особистий перекладач. Точні роки життя невідомі.

Петро Дорошенко, арматний писар — Петро Дорофійович Дорошенко (1627–1698) — український військовий, політичний і державний діяч. Учасник Хмельниччини (1648–1657), козацько-мос-

ковської війни (1658—1659). Гетьман Війська Запорізького, голова козацької держави на Правобережній Україні у 1665—1676 рр.

Федір Вешняк — Федір Вешняк-Якубович (?—1650) — український політичний і державний діяч, військовик, дипломат. Писар у реєстровому козацькому війську (1636—1637). Учасник Хмельниччини. Чигиринський полковник у 1648—1650 рр.

Ясько Воронченко — Яків (Ясько) Воронченко (?—1679) — черкаський (1648—1652) і прилуцький (1652—1658) полковник.

Максим Гладкий — насправді один зі сподвижників Хмельницького називався *Матвій Іванович Гладкий* (?—1652) — полковник миргородський. Під час Берестецької битви 1651 р., коли татари взяли в полон Богдана Хмельницького, виконував обов'язки наказного гетьмана. Літопис Самовидця містить свідчення про те, що Гладкий після битви під Берестечком намагався захопити гетьманську владу, за що і був заарештований та страчений.

Филон Джалалій — Филон Прокопович Джалалій (Джеджалій; ?—1659) — полковник прилуцький, черкаський, кропивенський, з татарського роду. Український дипломат. Один із найближчих помічників Богдана Хмельницького.

Єрмолович, український шляхтич, що пристав до козаків — реальна історична особа, згадана в щоденнику Мясковського: "...родом литвин, що поїхав до Хмельницького, став нашим Іудою і багато шкодив нам, бо ми іноді не остерігались його при наших нарадах".

Адам Кисіль, воєвода брацлавський, під 60 літ — Адам Григорович Кисіль (1600—1653) — волинський магнат, дипломат і політик. У XVII ст. був єдиним православним шляхтичем, що зміг стати сенатором Речі Посполитої.

с. 242 Максим Бжозовський, каштелян київський (православний українець) — Максим (Максиміліан) Бжозовський. Точні роки життя невідомі.

Микола Кисіль, підкоморій новгородський, молодший брат Адама — рік народження невідомий, загинув 1651 р.

Войцех Мясковський, підкоморій львівський (поляк) — реальна історична особа, автор щоденника, де описані переговори з Б.Хмельницьким. Точні роки життя невідомі.

Кн. Четвертинський (українець), секретар королівський — очевидно, йдеться про князя Григорія Остаповича Святополка—Четвертинського (?—1651), підкоморія луцького (1647).

Якуб Смяровський (поляк)... — реальна історична особа. За сучасними даними він був українцем. Точні роки життя невідомі.

... де стоять посли московський і семигородський — Семигород (сучасна назва Трансільванія) — історична область на півночі Румунії. Богдан Хмельницький був у дипломатичних зв'язках з князями Семигорода — Ракоці Юрієм I (1630—1648) і Ракоці Юрієм II (1648—1660), у 1656 р. уклав з князівством військовий союз проти Польщі.

с. 243 ... найясніший король Ян Казимир... — Ян II Казимир Ваза (1609—1672), король Речі Посполитої у 1648—1668 рр. і титулярний король Швеції (до 1660 р.).

с. 246 3 покійникам Сулимою... — йдеться про Івана Михайловича Сулиму (рік н. невід.—1635), гетьмана нереєстрових запорозьких козаків у 1628—1629, 1630—1635 рр. Надовго став символом боротьби за народну свободу і звільнення від рабського ярма передусім через те, що разом із своїм загоном повністю розорив фортецю Кодак, яка вважалась неприступною.

Як там тоді під Кам'яним Затоном... — Кам'яний Затон — урочище на лівому березі Дніпра біля однойменної затоки, навпроти впадіння річки Кінська (нині р. Конка) в Дніпро. У квітні 1648 р. біля Кам'яного Затону збунтувався загін реєстрових козаків, що входив до складу польської армії, реєстровці потопили реєстрову старшину й рушили до урочища Жовті Води на з'єднання з військом Б. Хмельницького. Очолили цей виступ Ф. Вешняк та Ф. Джеджалій.

с. 247 ... Лупулові — Мультани... — йдеться про молдавського господаря (князя) Василя Лупула (Лупу; 1634—1654). Він був спершу прихильником Польщі, згодом союзником Б. Хмельницького, з яким вони стали сватами (Тиміш Хмельницький оженився з дочкою В. Лупу Розандою). Мультани або Волощина — історичні назви Молдавського князівства.

Лист від Яреми-князя... — тобто від Яреми Вишневецького. *Єремія-Михайло Корибут-Вишневецький* (1612—1651) — князь з руського роду Вишневецьких, державний діяч Речі Посполитої та України, політик і воєначальник. Володів величезними маєтностями в Україні, зокрема на Лівобережжі йому належало 56 міст і містечок з центром у місті Лубни (т. зв. Вишневещина). Утримував 12—20 тис. першо-класного надвірного війська. У 1631 р. перейшов з православ'я в католицизм, поширенню якого сприяв у своїх володіннях. Під час визвольної війни чинив жорстокі екзекуції на Правобережній Україні, намагаючись придушити повстання.

с. 249 ... пишуть, що його Кривонос скинув... — інформацію про взаємини Б. Хмельницького з М. Кривоносом див. у коментарі до оповідання "Розмова з Кривоносом" у цьому томі.

с. 252 Не вчинено справедливості ні з Чаплінським, ні з Вишневецьким... — тут і далі Б. Хмельницький висловлює свої особисті образи, поєднані з загальнонародними кривдами від шляхти. Як відомо, відкритий конфлікт Хмельницького з поляками почався з того, що нові (з 1633) власники Чигиринщини —

Конецьпольські, коронний гетьман Станіслав і його син, коронний хорунжий Олександр за допомогою свого чигиринського підстарости Чаплинського, який мав особисті рахунки з Хмельницьким, вирішили позбавити його маєтку в Суботіві. Чаплинський вчинив гвалтовний “заїзд” на Суботів (хоч Хмельницький мав на нього королівський привілей з 1646 р.), що було в ті часи звичною справою, зруйнував економію й пограбував майно Хмельницького, а слуги Чаплинського одночасно на Чигиринському ринку важко побили малого сина Хмельницького. Серед цих турбот і тривог 1647 р. померла дружина Хмельницького, а в кінці того ж року О. Конецьпольський наказав ув’язнити й стратити Б. Хмельницького, якого врятувала лише допомога й порука його друзів серед чигиринської старшини, зокрема полковника С. М. Кричевського, кума й однодумця Хмельницького.

... *Україну лащівчикам на жир дав...* — лащівчиками називали вояків *Самійла Лаща (Ляща; 1588–1649)*, польського шляхтича, відомого насамперед жорстокістю, вчиненими розбоями і насильством.

с. 253 *Пізнали ми їх під Пилявцями* — згадується переможна битва української армії, очолюваної Богданом Хмельницьким, проти польських військ під Пилявцями (тепер село Пилява Старосинявського району Хмельницької області), яка відбулася 11–13 (21–23) вересня 1648 р.

Литовські війська Мозир і Туров висікли — коли в другій половині 1648 р. козацьке повстання перекинулось на білоруські землі, уряд Великого Князівства Литовського вжив заходів, і на початку 1649 р. 11-тисячна литовська армія під командою польного гетьмана литовського *Януша Радзивіла (1612–1655)* рушила на козаків. У лютому Радзивіл розбив основний табір у Турові і з самою лише кавалерією рушив на Мозир. Козаки зав’язали з ними бій, але коли прибули основні сили Радзивіла, козаки відступили до Мозира. Фортеця була здобута литовцями після запеклого штурму 9 лютого, місто було пограбоване і спалене, а оборонці разом з мешканцями піддані жорстоким стратам. Найбільш люто з цивільним населенням поводити себе німецькі рейтери-найманці. Вцілілих козаків рубали на куски і садили на палі.

с. 254 *“Ой не знав козак, не знав Софрон”...* — початок народної пісні “Ой не знав козак да не знав Софрон (варіант — Супрун), да як слави зажити: ой зібрав військо славне запорожське та й пішов Орду бити...”

с. 255 *Метелиця* — український народний масовий хороводний танець жвавого характеру і темпу. Кількість виконавців необмежена. Танець супроводжується співом з текстами жартівливого характеру.

с. 257 ... *виїхав отсе до Воронкова* — можливо, йдеться про село Вороньків, тепер у Бориспільському р-ні Київської обл., розташоване на південному заході від міста Бориспіль. Засноване 1096 р. як місто Воронця. В 1624 р. — містечко Вороньків, з 1648 р. — село Вороньків.

... *миліший, як пан Даниєль* — тобто Данило Чаплинський, перший чоловік Олени, кривдник Хмельницького.

с. 259 *Пан воєвода...* — йдеться про *Януша Тишкевича (1590–1649)* — магната й політичного діяча Речі Посполитої, воєводу та генерального старосту київського краю.

с. 260 ... *остерігав пана гетьмана перед Кривоносом і Гловацьким* — згадується *Петро Гловацький (Головацький; точні дати життя невідомі)* — військовий діяч, організатор повстання 1648 р. на Чернігівщині. Деякі джерела називають його полковником у війську Богдана Хмельницького. П. Гловацький підтримував позицію М. Кривоноса у питаннях відення війни, зокрема, був проти відступу з захоплених західних районів України і в цілому проти порозуміння з Польщею.

Бозун — *Бозун Іван Федорович (бл. 1618–1664)* — український військовий і державний діяч, козацький полководець, полковник подільський, згодом — калницький (вінницький) і паволоцький. Вирізнявся добрими організаторськими здібностями і військовим талантом.

Нечай — йдеться про *Данила Нечая (1612–1651)* — українського військового діяча, полковника брацлавського (1648–1651), одного з найголовніших козацьких проводирів Хмельниччини.

с. 261 *Що нового у Сеферказі* — Сеферказі-ага — великий візир Османської імперії. В українській політиці, особливо після 1648 р., існувала, а іноді переважала концепція союзу України з Туреччиною й Кримом (або тільки з однією з цих держав). Шукаючи союзника проти Польщі, Б. Хмельницький уклав договір (наприкінці 1647 — на початку 1648 рр.) з Кримом, який допоміг йому розпочати переможну війну. Українська дипломатична місія на чолі з Ф. Джалалієм у червні 1648 р. уклала у Стамбулі союз із Туреччиною, на підставі якого Україна була визнана суверенною державою, а Кримському ханові заборонено пляндрувати українські землі. Згодом була підписана морська конвенція турецького султана з Військом Запорозьким, яка регулювала торговельні взаємини між Туреччиною й Україною.

... *флоту на Білім морі...* — турецькою та кримсько-татарською мовами Середземне море називається Біле море (Ак денізі).

... *венеціане знову здобули місто в Далмації* — Далмація — історична область на північному заході Балканського півострова, на узбережжі Адріатичного моря. Венеціанська республіка, яка була однією з найбільш ворожих держав до Османської експансії, контролювала велику частину Далмації з 1420 р. До кінця XVIII ст. не раз виникали збройні конфлікти за цю територію.

Капудан-баши — старший адмірал турецького флоту.

с. 262 ... *як його небіжчик брат...* — новообраний на той час король Речі Посполитої Ян II Казимир Ваза (1609–1672, правив у 1648–1668 рр.) був зведеним братом (обоє — діти Сигізмунда III від різних дружин) попереднього короля Владислава IV (1595–1648).

- с. 264 *Жити десь в Короні...* — йдеться про Річ Посполиту.
- с. 265 *Пана Войцеха* — тобто львівського підкоморія Войцеха Мясковського.
- с. 266 *Infandum jubes renovare dolorem...* — рядок з другого розділу поеми Вергілія “Енеїда”, в оригіналі “*Infandum, regina, jubes renovare dolorem*”.
- с. 272 *“Ой гук, мати, гук...”* — історична козацька пісня, перша строфа:
 “Гей, гук, мати, гук, де козаки йдуть
 І веселая тай доріженька, куди вони йдуть.
 Куди вони йдуть, там бори гудуть.
 Поперед себе ворогів лихих, гої, облавою рвуть”.
- с. 274 *“Гей ти, сину, не гайся, щоб ти з того війська не зістався!”* — тут і далі дещо негачно цитується історична народна пісня “Ой пуцу я кониченька в саду...” В оригіналі:
 “Ой пуцу я кониченька в саду,
 А сам піду к отцю на пораду.
 Отець мій по садочку ходить,
 За поводи кониченька водить.
 Ой на, сину, коника, не гайся,
 Щоб ти того війська не зістався.
 Військо йде, короговки мають,
 Попереду музиченьки грають”.
- с. 276 *З криком дійшли до Кумейків, а з тайною до Корсуня* — згадано дві великі битви між козацьким і польсько-шляхетським військами: велика поразка козаків 6 грудня 1637 р. у бою під Кумейками, яким завершилось придушення повстання Павлюка. Кумейки — село тепер Черкаського р-ну Черкаської обл. Битва під Корсунем 28 травня 1648 р. — друга після Жовтоводської переможна битва військ під проводом Б. Хмельницького у спілці з татарами. У цій битві польська армія була повністю розгромлена.
- с. 277 *“Ой біда, біда чайці небозі”* — варіант “Ой горе тій чайці, чаєчці-небозі...” — українська історична пісня-символ, тужливий плач за долею поневоленої України. Найчастіше автором слів і музики вважають І. Мазепу, але окремі дослідники приписують її також Б. Хмельницькому чи іншим діячам.
- Чи сотника Худолія...* — Яків Худолій, сотник Черкаського полку. Після укладення 8 серпня 1649 р. Зборівського мирного договору, який підсумував першу фазу в історії Хмельниччини, в Україну почали повертатися польські пани. Спалахнули повстання, які очолювали полковники-радикали: брацлавський — Данило Нечай, миргородський — Михайло Гладкий. Яків Худолій підняв бунт на Микитинській Січі, його навіть обрали гетьманом Війська Запорозького на протипагу Хмельницькому. Коли ці повстання почали загрожувати стабільності козацького устрою, Б. Хмельницький 20 вересня 1650 р. видав універсал про застосування смертної кари до їх керівників та активних учасників. Деяких бунтівних старшин було страчено, зокрема й Я. Худолія.
- Співає пісню “Про козака і Кулину”* — ця пісня була відома ще з XVI ст., вперше зафіксована у “Хронології” Андрія Римши (1581).
- с. 278 *І Силуян...* — йдеться про Силуяна Андрійовича Мужилівського (?–1655), українського військового діяча, дипломата часів Хмельниччини. У січні–березні 1649 р. очолював перше Посольство України в Росії.
- Радиволові...* — тобто польному гетьману литовському Янушеві Радзивілу.
- Відома річ, скільки їх там над Случчю стоїть...* — Случ — річка в Україні, в межах сучасних Хмельницької, Житомирської та Рівненської областей, права притока Горині (басейн Прип’яті). У часи Хмельниччини річка якийсь час була приблизною межею між Гетьманщиною і Річчю Посполитою. Утікаючи від козаків, польські поміщики зібралися на цьому кордоні й очікували придушення повстання, щоб повернутися у свої маєтки.
- с. 279 *Шкода, бачу, і тої шапки, що за тебе на Жовтих Водах віддали* — Іван Виговський у чині ротмістра кавалерійського війська Речі Посполитої брав участь у битві під Жовтими Водами 1648 р. на боці урядових військ. У ході битви потрапив до татарського полону, але був викуплений гетьманом Б. Хмельницьким, як говорить легенда, за коня.
- с. 283 *На Поділлі пан хорунжий що виробляє* — тобто Самійло Лашч (Лящ), відомий своїми звірствами проти українського народу.
- с. 286 *...Павлюка, покійника...* — Павлюк (Бут) Павло Михнович (?–1638) — гетьман нерестрового запорізького козацтва, керівник селянсько-козацького повстання в Україні 1637 р. У 1635 р. П. Павлюк разом із І. Сулимою брав участь у зруйнуванні запорізькими нерестровими козаками фортеці Кодак.
- с. 289 *Мункач* — угорський та німецький варіант назви міста Мукачевого (тепер Закарпатська область). У 1648–1649 рр. у Мукачевому, яке на той час було столицею трансільванських князів династії Ракоці, побували послани Б. Хмельницького, які вели переговори з князями Дьєрдем I і Дьєрдем II Ракоці про спільні дії проти Польщі.
- с. 295 *... до Зелених Свят руських...* — тобто до Дня Святої Трійці, на п’ятдесятний день після Паски.
- с. 297 *...Ібрагім-султан, цар турецький...* — йдеться про турецького султана Ібрагіма (1615–1648).

ЗМІСТ

| | с. текстів | с. ком. |
|--|------------|---------|
| Розділ І. ПРОЗА | 5 | 543 |
| На траві. | 7 | 543 |
| “Я був тоді у гімназії, в останньому класі...” | 12 | 544 |
| Неробочий Грицько Кривий | 22 | 545 |
| Перехожі | 39 | 546 |
| Старий терен | 42 | 547 |
| Остання кутя | 48 | 547 |
| Особисте щастя | 58 | 548 |
| Пан | 72 | 550 |
| Перешкода | 82 | 551 |
| Історія одної ночі | 90 | 552 |
| Ясновельможний сват | 106 | 553 |
| Ніч | 123 | 559 |
| Предок | 127 | 559 |
| Пенати | 132 | 560 |
| Комета | 142 | 560 |
| З похорону | 152 | 561 |
| Тестамент | 157 | 561 |
| Як ми стрічали Новий рік | 179 | 561 |
| Біжниця в Зомербергу | 183 | 562 |
| На горах | 196 | 563 |
| У Святої Софії | 200 | 563 |
| Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції | 215 | 565 |
| Розмова з Кривоносом | 228 | 565 |
| Вихрест Олександр | 233 | 566 |
| Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ | 239 | 567 |
| Хмельницький в Переяславі | 241 | 567 |
| Ярослав Осмомисл | 299 | 571 |
| Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ | 351 | 573 |
| В. Гаршин. Чотири дні | 353 | 573 |
| Житіє Олексія, чоловіка Божого | 361 | 573 |
| Житіє святого праведного Филарета Милостивого | 367 | 573 |
| Д. Мамін-Сибіряк. Майя | 377 | 574 |
| Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган | 386 | 574 |
| Г. Флобер. Іродіяда | 395 | 574 |
| Предок | 419 | 575 |

| | | |
|---|-----|-----|
| Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ | 425 | 575 |
| “Діялося року Божого тисяча сімсот першого...” | 427 | 575 |
| [Приват-доцент] | 466 | 576 |
| “Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше” | 479 | 578 |
| “Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...” | 494 | 580 |
| Міліон | 499 | 581 |
| Запорожці | 503 | 581 |
| Дрібні фрагменти | 512 | 582 |
| Розділ V. ДОДАТКИ | 515 | 582 |
| Ранні редакції оповідань | 517 | 582 |
| Остатня куця | 517 | 582 |
| Старий терен [I] | 528 | 583 |
| Старий терен [II] | 528 | 583 |
| Пани | 532 | 583 |
| Авторські передмови до збірок | 536 | 583 |
| [Передмова до збірки “Оповідання”] | 536 | 583 |
| [Передмова до збірки “Sub divo”] | 536 | 584 |
| [Передмова до збірки “З старих карток”] | 537 | 584 |
| Подорож на Ай-Петрі | 538 | 584 |
| КОМЕНТАРІ | 543 | |
| ПОКАЖЧИК ІМЕН | 585 | |
| ПОЯСНЕННЯ СЛІВ | 587 | |

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924) /упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.